સ્કન્ધ અગિયારમોઃમુક્તિ

સઙ્ગતિઃ

દશમા સ્કન્ધમાં સત્યાશી અધ્યાયોથી નિરોધનું નિરૂપણ કર્યું. તામસ, રાજસ અને સાત્ત્વિક એવા ત્રણે પ્રકારના ભક્તોનો આધિભૌતિક, આધ્યાત્મિક તથા આધિદૈવિક એવા ત્રણ પ્રકારનો નિરોધ જણાવવા એ અધ્યાયો કહેલા છે, કારણ કે એવો નિરોધ થાય ત્યારે તેઓની સ્વરૂપમાં સ્થિતિ અથવા મુક્તિ થાય, પરન્તુ તેથી હલકા પ્રકારના નિરોધથી મુક્તિ થાય નહિ. તેથી નિરોધ એ કારણ અને મુક્તિ તેનું કાર્ય છે. તેથી દશમા અને અગિયારમા સ્કન્ધો અનુક્રમે કારણ અને કાર્ય છે. તેઓનો તેવો સમ્બન્ધ જણાવવાથી આ સ્કન્ધોની સઙ્ગતિ થાય છે૧

લક્ષણઃ

હવે અગિયારમા સ્કન્ધમાં એકત્રીસ અધ્યાયોથી સ્પષ્ટ રીતે મુક્તિનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે. મુક્તિની વ્યાખ્યા ૨।૧૦।૬માં એવી આપેલી છે કે ''મુક્તિર્હિત્વાઽન્યથારૂપં સ્વરૂપેણ વ્યવસ્થિતિઃ'' અન્યથારૂપ(ધારણ કરેલાં જુદાં સ્વરૂપ)નો ત્યાગ કરી પોતાના સ્વરૂપમાં સ્થિર થવું તે 'મુક્તિ'.

મુક્તિનું એકત્રીસ અધ્યાયોથી નિરૂપણ કરવાનું કારણ ૨।૧૦।૬ ઉપરનાં શ્રીસુબોધિનીમાં એવું કહેલ છે કે ''જુદું રૂપ એટલે તત્ત્વોનું સ્વરૂપ; તેનો ત્યાગ તે મુક્તિ. સ્વરૂપ એક છે. સામાન્ય અને વિશેષ એવી બે પ્રકારની અવસ્થાઓ છે અને તે બન્નેને (મુક્તિનાં) લક્ષણનો સમ્બન્ધ છે. તેમાં પણ પહેલાં તત્ત્વોનો ત્યાગ કરવાનો છે. તત્ત્વો અઠ્ઠાવીસ છે. એવી રીતે (૧ સ્વરૂપ, ૨-૩ બે અવસ્થા, ૪-૩૧ અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો) એકત્રીસ ભેદો થાય છે''.

જીવની મુક્તિ અને ઈશ્વરની મુક્તિ એવા ભેદથી મુક્તિ પણ બે પ્રકારની છે. જીવની મુક્તિ પણ બે પ્રકારની છેઃ

૧-અ.બ્રહ્મભાવ

૧-આ.સાયુજ્ય.

ઈશ્વરની મુક્તિ પણ બે પ્રકારની છેઃ

૨-અ.પોતે જે વેષ(નાટ્ય) ભજવતા હોય તેના ત્યાગરૂપ

૨-આ.પોતાની ઈચ્છાથી અથવા (નિત્ય મુક્ત સ્વભાવવાળા હોવાથી) પોતાથી થતી.

તેથી મુક્તિ કુલ ચાર પ્રકારની થઈ. તેથી આ સ્કન્ધમાં ચાર પ્રકરણો છે૨-૩

પ્રકરણોઃ

પહેલી એટલે જીવની બ્રહ્મભાવરૂપ મુક્તિ આ સ્કન્ધના પહેલા પાંચ અધ્યાયોથી કહેલી છે. બીજી એટલે જીવની સાયુજ્યરૂપ મુક્તિ છઠ્ઠાથી ઓગણત્રીસ સુધીના ચોવીસ અધ્યાયોથી કહેલી છે, બાકીની બે એટલે ઈશ્વરની નાટ્યના ત્યાગ રૂપ અને પોતાથી થતી મુક્તિઓ એક-એક એટલે અનુક્રમે ત્રીસમા તથા એકત્રીસમા અધ્યાયથી કહેલી છે, કારણ કે આ બે ઈશ્વરની મુક્તિનો તો માત્ર ઈશ્વરે અભિનય જ કરવાનો છે૪

જીવની પહેલી બ્રહ્મભાવરૂપ મુક્તિ વિદ્યાથી પ્રાપ્ત થાય છે. બીજી સાયુજ્યરૂપ મુક્તિ પ્રકૃતિનો ત્યાગ કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે. પહેલી જ્ઞાનથી અને બીજી ભક્તિથી પ્રાપ્ત થાય છે.

પહેલી જ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતી હોવાથી તેના નિરૂપણમાં જ્ઞાન આપનારા દશ કહેલા છે, તે પૈકી નારદ નિર્ગુણ છે અને કવિ વગેરે નવ યોગેશ્વરો સગુણ છે. બીજી મુક્તિ ભક્તિથી પ્રાપ્ત થાય તેવી છે. તેના નિરૂપણમાં ભક્તિનાં સાધનનો બોધ

કરનાર ભગવાન્ ઉત્તમ છે. વળી ×ઈ૧×અઅવધૂત બ્રાહ્મણ અને ×ઈ૨×અહંસ ×ઈ૩×અભીષ્મ, ×ઈ૪×અભિક્ષુ અને ×ઈ૫×અપુરુરવા; એ બીજા પાંચ ઉપદેશ કરનારા છે. ભગવાન્ પણ બે સ્વરૂપથી ઉપદેશ કરે છેઃ ૧.મૂલ સ્વરૂપથી અને ૨.અવતાર સ્વરૂપથી. તેથી ×ઈ૧×અમૂલ સ્વરૂપ તથા ×ઈ૨×અઅવતાર સ્વરૂપથી; શ્રીકૃષ્ણ અને હંસ અને (૩-૭) અવધૂત બ્રાહ્મણ વગેરે પાંચ મળી સાત ભક્તિના સાધનનો ઉપદેશ કરનારા થાય છે. તેથી ઐશ્વર્ય વગેરે છ ગુણોવાળા પૂર્ણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણને જ અહીં ઉપદેશ કરનાર કહેલા છે૫-૭

પહેલા પ્રકારની મુક્તિનાં પ્રકરણમાં જે દશ બોધ કરનારા કહ્યા તે પૈકી નારદ નિર્ગુણ છે અને કવિ વગેરે નવ યોગેશ્વરો જુદા પ્રકારના સગુણ છે.

×ઈ૧×અવૈરાગ્ય ×ઈ૨×અભગવાન્‌ના ધર્મો ×ઈ૩×અ(માયાનું સ્વરૂપ અને તેને તરવાનો ઉપાય, નારાયણની નિષ્ઠા અને કર્મો કરવાથી કર્મોનો કેવી રીતે ત્યાગ થાય એ) સર્વનો નિર્ણય ×ઈ૪×અહરિની કથાનું સદા શ્રવણ અને ×ઈ૫×અભગવાન્‌નું પૂજન—એ પાંચ જ્ઞાનના અઙ્ગો છે. જ્ઞાનથી અવિધા દૂર થતાં આ પહેલી ભગવદ્દ્ભાવરૂપ મુક્તિ પ્રાપ્ત થતી હોવાથી, આ પ્રકરણમાં એ પાંચ જ્ઞાનના અઙ્ગો સ્કન્ધના આરમ્ભના પાંચ અધ્યાયોમાં અનુક્રમે કહેલાં છે૮-૮।।

જ્ઞાન થાય ત્યારે અહન્તા અને મમતાનો નાશ થાય છે. અહન્તા અને મમતાનો નાશ કરનાર જ્ઞાનનું મુખ્ય અઙ્ગ વૈરાગ્ય છે. તેથી આરમ્ભમાં પહેલા અધ્યાયમાં મુસલની કથા કહેલી છે. યાદવોને સંસારમાં વૈરાગ્ય થાય એવા અભિપ્રાયથી આ મુસલની કથા પહેલા અધ્યાયમાં કહેલી છે, એમ આ પ્રકરણની રચનાથી જણાય છે. જો મુસલની કથા યાદવોને વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય એવા અભિપ્રાયથી કહેવાની ન હોત, તો નારદ અને વસુદેવના સંવાદ પછી છઠ્ઠા અધ્યાયમાં દેવો ભગવાન્‌ની સ્તુતિ કરે છે તેના આરમ્ભમાં જ અથવા તે પછી જ આ કથા કહેત૮।।-૯।।

બીજું પ્રકરણ જીવની સાયુજ્ય મુક્તિનું છે. તેનું સાધન ભક્તિ છે. ભક્તિ પણ પાછી મૂલ પરબ્રહ્મ, જેમનામાં સર્વની પ્રતિષ્ઠા છે, તેમની કરવી જોઈએ. પરબ્રહ્મ હરિ વાસુદેવ, પ્રદ્યુમ્ન, અનિરુદ્ધ અને સઙ્કર્ષણ એ ચાર મૂર્તિવાળા થઈ પ્રકટ થયેલા છે. તે પૈકી વાસુદેવ, પ્રદ્યુમ્ન અને અનિરુદ્ધનાં ચરિત્ત પહેલાં કહેલાં છે. ચોથા સઙ્કર્ષણનું ચરિત અહીં સ્પષ્ટ પ્રકારે કહેવામાં આવે છે૯।।-૧૧

સઙ્કર્ષણમાં જ્ઞાનશક્તિ મુખ્ય છે. તે જ્ઞાનશક્તિવાળા હોઈ જ્ઞાન આપે છે. તેમનું ચરિત અહીં સ્પષ્ટ પ્રકારે જણાવવા આ પ્રકરણમાં જ્ઞાનનો બોધ કરેલો છે. વાસુદેવ તો મોક્ષ આપનારા છે. બીજા પ્રદ્યુમ્ન અર્થ અને કામ (પુરુષાર્થો) પ્રાપ્ત કરાવનારા છે. અનિરુદ્ધ ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવે છે અને જીવ દોષરહિત થાય તે માટે કર્મનો બોધ કરે છે (સઙ્કર્ષણનું ચરિત બાકી રહેલ તે આ પ્રકરણમાં એવા અભિપ્રાયથી કહેલું છે કે તેમનું ચરિત પણ જાણવામાં આવે ત્યારે પરબ્રહ્મની ચારે મૂર્તિઓનાં ચરિતનું જ્ઞાન થતાં તેમનામાં ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય અને તે ભક્તિથી સાયુજ્ય મુક્તિ પ્રાપ્તિ થાય)૧૨-૧૨।।

કલેશ વિના કર્મ કરનાર ભગવાન્ સઙ્કર્ષણે કાલ વગેરે દ્વારા યાદવોના વંશનો વિનાશ થાય તેવો ઉપાય કર્યો. યાદવોના કુલનો સંહાર થાય તે માટે બ્રાહ્મણનો શાપ અપાવ્યો. આ સ્કન્ધના પહેલા અધ્યાયમાં મુસલની કથા સઙ્ક્ષેપથી કહેલી છે. તે જ અહીં અધ્યાય ૩૦ (શ્લો.૫-૨૪,૩૩)માં ફરી એમ જણાવવા કહેલી છે કે સઙ્કર્ષણે યાદવોનાં કુળનો સંહાર કરાવવાનો ઉપાય બ્રાહ્મણોના શાપરૂપ યુક્તિથી કરેલો છે. (એમ અધ્યાય ૩૦ તથા ૩૧ માં ઈશ્વરની બે પ્રકારની મુક્તિ કહેલી છે. મમતાનો નાશ થાય તે માટે પ્રદ્યુમ્ન અનિરુદ્ધ અને સઙ્કર્ષણે દેહનો ત્યાગ કરી તેમણે આરમ્ભેલાં નાટ્યને સંકેલી લે છે એમ અધ્યાય ૩૦માં ત્રીજા પ્રકારની મુક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે અને અધ્યાય ૩૧માં શ્રીકૃષ્ણે પોતાની

ઈચ્છાથી પોતાનાં મૂલ સ્વરૂપમાં સ્થિતિ કર્યાનું (શ્લો.૧૧,૧૨,૧૩)કહી ચોથા પ્રકારની મુક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે. એ રીતે આ સ્કન્ધના અન્તે ચારે મૂર્તિઓનાં બધાંએ ચરિતનો ઉપસંહાર કરેલો છે)૧૨।।-૧૪

આ સમ્પૂર્ણ ભગવાન્નાં ચરિતથી બે નિર્ણયો થાય છેઃ
૧.ભગવાન્ના સમયમાં પાણ્ડવો વગેરે જેઓ હતા, તેઓ દ્વન્દ્વરહિત થયા અને આનન્દ પ્રાપ્ત કરી તેઓએ ભગવાન્ને પ્રાપ્ત કર્યાં.
૨.ભગવાન્ના સમય પછી ઉત્પન્ન થયેલા પણ જે જીવો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનાં નામથી પ્રકટ થતાં ચરિતનું ભક્તિથી કીર્તન કરે તેઓ પણ તેવી રીતે આનન્દ પ્રાપ્ત કરી ભગવાન્ને પ્રાપ્ત કરે છે૧૫-૧૫।।

પ્રકરણ ૧-અ. જીવની બ્રહ્મભાવરૂપ મુક્તિ. અ.૧-૫
અધ્યાય ૧ઃ
પહેલા અધ્યાયમાં યાદવોને વૈરાગ્ય થાય તે માટે બ્રાહ્મણોનો શાપ થયાનું કહેલ છે. તે સમ્બન્ધમાં ''યાદવોને શાપ કેમ થયો?'' એવો પ્રશ્ન પરીક્ષિત શ્લોક ૪-૯થી કરે છે અને શુક શ્લો.૧૦થી આરમ્ભી તેનો ઉત્તર આપે છે. આ પ્રશ્ન એટલા માટે પરીક્ષિતે કરેલો છે કે લોકની દૃષ્ટિથી પણ ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણનું ચરિત સારી રીતે સમજવામાં આવે. અહીં આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શુકે એમ કહેલું છે કે વાસ્તવિક રીતે ભગવાન્ જ સર્વના કર્તા છે, (કારણ કે તેમણે જ યાદવોના કુલનો સંહાર કરવાની ઈચ્છા કરી-શ્લો.૧૦,) પ્રશ્ન પહેલાં પણ શ્લો.૫માં ભગવાને જ શાપના બાનાથી કુલનો સંહાર કર્યાનું શુકે કહેલ. આ શાપ ખોટો પાડવા ભગવાન્ સમર્થ હોવા છતાં પણ તેમણે પાછળથી પણ તેનું અનુમોદન જ કર્યું(શ્લો.૨૪). દોષરહિત ભગવાને જ કુલનો સંહાર કરવાની ઈચ્છા કર્યાનું આરમ્ભમાં જ કહેલું છે (શ્લો.૪). અને શાપની કથા કહીને પણ દોષરહિત ભગવાને જ શાપના બાનાથી કુલનો સંહાર કર્યાનું કહેલ છે. આ સર્વ (શાપ અપાવવો, સંહાર કરવો વગેરે)ના કર્તા ભગવાન્ પોતે જ છે૧૫।।-૧૭।।

અધ્યાય ૨ઃ
પહેલાં ભગવાને વસુદેવને જ્ઞાન આપેલું (જુઓ ૧૦।૮૨ શ્લો.૨૨-૨૫) પરન્તુ ભગવાને ગુરુપણું સ્વીકારેલ નહિ, અને જ્ઞાન આપનાર ભગવાન્ ગુરુ છે એવી વસુદેવની બુદ્ધિ ન હોવાથી તેમને તે જ્ઞાનનું વિસ્મરણ થયું. તેથી ભગવાને નારદને ગુરુ સ્થાપી વસુદેવને જ્ઞાન આપવા મોકલ્યા, કારણ કે વસુદેવ નારદનો આદર કરતા. (શ્રીકૃષ્ણને તો તે પોતાના પુત્ર જાણી ગુરુ ન ગણતા)૧૭।।-૧૯

જ્યાં સુધી વસુદેવને બહારની દૃષ્ટિ રહેતી, ત્યાં સુધી ગોપીઓની પેઠે તે પણ દુઃખી જણાતા(શ્લો.૯). વળી સંસારનો ત્યાગ કરવાની તેમને ઈચ્છા પણ થયેલી, તેથી તેમને જ્ઞાન આપવાની જરૂર પણ હતી. તેથી તેમને સારી રીતે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે તે માટે આ વિષયમાં નારદને ગુરુ જણાવેલા છે, અને નારદદ્વારા ભગવાન્; વસુદેવને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરાવે છે૨૦-૨૦।।

નારદ પુષ્ટિમાર્ગના છે એમ જાણી, કદાચ વસુદેવ તેમના ઉપદેશનો આદર ન કરે. તેથી મર્યાદામાર્ગથી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરેલા નવ યોગેશ્વરોએ; નિમિને જે ઉપદેશ આપેલ તે નારદે વસુદેવને જણાવ્યો. કારણ કે નવ યોગેશ્વરોએ આપેલ ઉપદેશથી વસુદેવ ગુણોને ઓળંગી જઈ ગુણોથી પર થાય ત્યારે નારદનો ઉપદેશ તેમની બુદ્ધિમાં ઉતરે૨૦।।-૨૨

નિમિનો અધિકાર જોઈ, તેના અધિકાર પ્રમાણે નવ યોગેશ્વરોએ ચાર વિભાગથી તેને ઉપદેશ કરેલો. તેથી તેણે આપેલો ઉપદેશ અહીં બીજાથી પાંચમા સુધીના ચાર અધ્યાયોથી નારદે વસુદેવને કહેલો છે૨૩

નવ યોગેશ્વરો પૈકી ઉત્તમ કવિએ ભગવાન્‌ના ચરણકમલની સેવા કરવી, ભગવાન્‌ને સર્વ સમર્પણ કરવું વગેરે; ઉત્તમ ભક્તે ભગવાન્ પ્રતિ આચરવાના ધર્મોનો બોધ કરેલ(શ્લો.૩૩-૪૩). ભગવાન્‌નાં ધર્મો આચરનાર ભગવાન્‌ના ભક્તને કયા ચિહ્નોથી ઓળખવા તેનો, તથા ત્યાર પછી તેમની સાથે ભગવાન્‌ના ધર્મો આચરવાનો બોધ બીજા યોગેશ્વર હરિએ કરેલ(શ્લો.૪૫-૫૫). એમ પહેલી કક્ષાના સર્વથી ઉત્તમ ભક્તે આચરવાના ધર્મો આ અધ્યાયમાં કવિએ તથા હરિએ નિમિને કહેલા, તે નારદે વસુદેવને કહ્યા૨૪-૨૪॥

અધ્યાય ૩:

બીજી કક્ષાના ઉત્તમ ભક્તે આચરવાના ધર્મો ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેલા છે. આ અધ્યાયમાં–

૧.યોગેશ્વર અન્તરિક્ષ; નિમિને માયાનું સ્વરૂપ જણાવે છે(શ્લો.૩-૧૬). માયાનાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન વૈરાગ્ય દઢ કરે છે પછી,
૨.યોગેશ્વર પ્રબુદ્ધ; ગુરુની સેવા વગેરે માયાને તરી જવાના ઉપાયનો બોધ કરે છે(શ્લો.૧૮-૩૩). નારાયણમાં આસક્તિવાળો માયાને સહેલાઈથી તરી જાય છે એમ પણ જણાવે છે(શ્લો.૩૩). પછી
૩.યોગેશ્વર પિપ્પલાયન; પરબ્રહ્મ નારાયણના સ્વરૂપનો બોધ કરે છે(શ્લો.૩૫-૪૦) અને
૪.યોગેશ્વર આવિર્હોત્ર; વૈદિક અને તાન્ત્રિક વગેરે યજ્ઞો સદા કરી, તે કર્મોથી જ કર્મનો ત્યાગ અથવા નૈષ્કર્મ્ય પ્રાપ્ત કરવા સમ્બન્ધી ઉપદેશ કરે છે. અને વેદનો એવો જ નિર્ણય હોવાનું જણાવ્યું છે(શ્લો.૪૩-૫૫).

બીજી કક્ષાના ઉત્તમ ભક્તે ૧.માયાનું સ્વરૂપ જાણવું, ૨.તેના તરવાના ઉપાય યોજવા, ૩.પરબ્રહ્મનું સ્વરૂપ જાણવું અને ૪.વૈદિક-તાન્ત્રિક વગેરે યજ્ઞો કરી, તે કર્મોથી નૈષ્કર્મ્ય પ્રાપ્ત કરવું–એ ચાર કાર્ય કરવાના છે૨૪॥-૨૭

અધ્યાય ૪:

ત્રીજી કક્ષાના મધ્યમ ભક્તે કરવાના કર્મ ચોથા અધ્યાયમાં કહેલા છે. જે ત્રીજા અધ્યાયમાં કહેલાં કાર્યો કરવાને અશક્ત હોય તેને ભગવાને જુદા-જુદા અવતારો લઈ તે અવતારોમાં જે-જે કાર્યો કરેલાં તેની કથાનું શ્રવણ કરવાથી સુખ થતું હોય તો તેણે સદા એ કથાનું શ્રવણ કરવું. આ બોધ દ્રુમિલ યોગેશ્વરે નિમિને કરેલ૨૮

અધ્યાય ૫:

હીન અધિકારવાળા પ્રાકૃત ભક્તે કરવાનાં કાર્યનો ઉપદેશ પાંચમા અધ્યાયમાં કરેલો છે. જેમણે પોતાનાં અન્તઃકરણ વશ કરેલાં નથી અને જેમની કામનાઓ શાંત થયેલી નથી તેવા હીન અધિકારવાળા પ્રાકૃત જીવો પરવશ થઈ ભગવાન્‌નું ભજન કરતા નથી, અને વાસુદેવથી વિમુખ હોવાથી નરકમાં પડે છે એમ યોગેશ્વર ચમસે નિમિને જણાવેલ છે (શ્લો.૨-૧૮).

યોગેશ્વર કરભાજન; તેને ક્યા યુગમાં કેવા ભગવાન્‌નાં સ્વરૂપની મનુષ્યો કેવા પ્રકારે પૂજા કરે છે તે જણાવે છે, તથા પૂજન વગેરે કરવાથી ભગવાન્‌ની ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે અને પછી ભગવાન્‌ની કૃપાથી કૃતાર્થ થવાય છે, તેથી પોતાના અધિકાર પ્રમાણે યુગને અનુસરી ભજન કરવું એવો બોધ કરે છે(શ્લો.૨૦-૪૨). યોગેશ્વરો નિમિને એવો બોધ આપી અન્તર્ધાન થયા૨૯-૨૯॥

એ પ્રમાણે યોગેશ્વરોએ નિમિને કરેલ ઉપદેશ નારદે વસુદેવને જણાવ્યો. તેથી વસુદેવની નિર્ગુણ અવસ્થા થતાં અથવા તે ગુણથી પર થતાં હવે તેમને પુષ્ટિમાર્ગનો બોધ સમજાશે (પાછળ કારિકા ૨૧-૨૨ જુઓ) એમ જાણી, પછી નારદ પોતે તેમને ભક્તિનો બોધ કરે છે, અને પુષ્ટિમાર્ગથી ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણ ઉપર સ્નેહ રાખવાથી કૃતાર્થ થવાય છે એવો બોધ કરે છે(શ્લો.૪૫-૫૦)૨૯॥-૩૦

ભગવાને વસુદેવને જ્ઞાન આપેલું ત્યારે પણ તેમને જ્ઞાન તો થયેલું. હવે જ્ઞાનીએ શું કાર્ય કરવું જોઈએ તે ગુરુ નારદના ઉપદેશથી તેમણે જાણ્યું. તેમણે શું કાર્ય કરવું જોઈએ તે નારદે તેમને કહ્યું તેથી જ વસુદેવ અને દેવકી બન્નેનો મોહ દૂર

થયો(શ્લો.૫૧). મોહ દૂર થતાં સર્વ સાધન થયેલ હોવાથી તેમનો બ્રહ્મભાવ થાય તેમાં શું આશ્ચર્ય? તેઓને બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ થઈ૩૧

પ્રકરણ ૧-આ. જીવની સાયુજ્યમુક્તિ. અ.૬-૨૯

અધ્યાય ૬:

છઠ્ઠાથી આરમ્ભી ઓગણત્રીસમા સુધીના ચોવીસ અધ્યાયો બીજા પ્રકારની એટલે જીવની સાયુજ્યરૂપ મુક્તિનું નિરૂપણ કરે છે. તેમાં છઠ્ઠો અધ્યાય પ્રકૃતિનો નાશ કરાવવામાટે કહેલો છે. જીવને મૂલ પ્રકૃતિનો સમ્બન્ધ માત્ર ભગવાન્‌ની ઇચ્છાથી જ થાય છે, અને મૂલ પ્રકૃતિ જીવમાં અભિમાન ઉત્પન્ન કરે ત્યારે તેને પ્રાકૃત દેહ વગેરે પદાર્થોનો સમ્બન્ધ થાય છે. મૂલ પ્રકૃતિનો નાશ માત્ર ભગવાન્‌ની ઇચ્છાથી થાય જ છે, એમ ભગવાને બ્રહ્માને કહેલાં વચનો(શ્લો.૨૮-૩૧)થી તથા યાદવોને કહેલાં વચનો (શ્લો.૩૪-૩૮)થી જણાવેલ છે૩૧।।-૩૨।।

જીવે પ્રાકૃત પદાર્થ દેહ વગેરેનો સમ્બન્ધ સ્વીકારેલ તેનો ત્યાગ કરાવવા ત્યાર પછીના (૭-૨૯ સુધીના) ૨૩ અધ્યાયો કહેલા છે. બ્રહ્માએ શ્રીકૃષ્ણને ભૂતલ ઉપરનાં પ્રાકટ્યનો ઉપસંહાર કરી પોતાનાં ધામમાં પ્રવેશ કરવાની વિનન્તિ કરી(શ્લો.૨૭) અને શ્રીકૃષ્ણે તે સ્વીકારી(શ્લો.૩૧). ત્યારે ભગવાન્‌ની એવી ઇચ્છા થઈ કે તેમનાં ઉચ્છિષ્ટ ઉપર નભનારા ભક્તોને પણ પ્રકૃતિના સમ્બન્ધનો ત્યાગ કરાવવો(શ્લો.૨૯-૩૧). આવા પ્રસઙ્ગે ભગવાને તેઓને જ્ઞાનનો અથવા કાંઈક ક્રિયા કરવાનો ઉપદેશ કરવો જોઈએ. તે માટે ઉદ્ધવ સાથે ભગવાન્‌નો સંવાદ ૭ થી ૨૯ સુધીના તેવીસ અધ્યાયોથી કહેલો છે. આ અધ્યાયોમાં જણાવેલાં સાધનોથી દેહ વગેરે પ્રાકૃત તત્ત્વો સાથેના સમ્બન્ધનો નાશ થાય છે, અને પ્રાકૃત તત્ત્વો ૨૩ હોવાથી (જુઓ ૩।૬।૨-૪) તે સંવાદ તેવીસ અધ્યાયોથી કહેલ છે૩૨।।-૩૪।।

ઉદ્ધવ અને શ્રીકૃષ્ણ નો સંવાદ ૭-૨૯ સુધીના તેવીસ અધ્યાયોથી કહેવાનો હોય તો ઉદ્ધવે શ્રીકૃષ્ણને સંવાદના આરમ્ભમાં પ્રશ્ન કર્યા(શ્લો.૪૩-૪૭) તેનો તેમાં સમાવેશ કેમ કરેલ નથી અને તે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં જ કેમ કહેલા છે? એવો પ્રશ્ન થાય, તો જાણવું કે એ પ્રશ્નમાં તો શ્રીકૃષ્ણે જે વાક્યો કહ્યાં(શ્લો.૪૪-૪૮) તેનો જ અર્થ કહેલ છે. તેથી તે એ સંવાદના આરમ્ભમાં છઠ્ઠા અધ્યાયમાં જ કહેલ છે૩૪।।-૩૫

અધ્યાય ૭-૧૩:

પહેલાં ભગવાન્ ઉદ્ધવને ટૂંકાણમાં એવો ઉપદેશ કરે છે કે આ સર્વ જગત્ પ્રાકૃત અઙ્કુર (જુઓ ૩।૨૬।૨૦)ના જેવું છે. પછી ઉદ્ધવને સર્વત્ર સહેલાઈથી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેનાં સાધનરૂપ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો છે. સાતમાથી બારમા સુધીના છ અધ્યાયોથી ભગવાન્‌ના સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવે તેવા બ્રહ્મવાદરૂપ જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો છે. આરમ્ભમાં સાતમા અધ્યાયમાં આ સર્વ જગત્ પ્રાકૃત અઙ્કુરના જેવું માયિક હોવાનું કહેલ છે(શ્લો.૭-૮). પછી તે પ્રાકૃત અઙ્કુરનો નાશ થાય તે માટે જ્ઞાનરૂપ સાધનનો ઉપદેશ કરેલો છે (શ્લો.૯-૧૨). અહીં "વિશ્વને મારા રૂપ જોતાં ફરી મૃત્યુ પામતો નથી"(શ્લો.૧૨) એમ બ્રહ્મવાદનો ઉપદેશ કરેલો છે. આ સંવાદના અન્તે પણ "આ તને બ્રહ્મવાદનો સમ્પૂર્ણ સાર કહ્યો"(અ.૨૯।૨૩) એમ ભગવાને ઉદ્ધવને કહેલું હોવાથી પણ અહીં તેને બ્રહ્મવાદનો જ ઉપદેશ કરેલ હોવાનું જણાય છે. તેથી અ.૭।૭માં જે માયિક જગત્ કહ્યું તે ૨।૯।૩૩ ઉપરના શ્રીસુબોધિનીમાં નિર્ણય કરેલ બૌદ્ધ પ્રપઞ્ચના સમ્બન્ધમાં કહેલું એમ સમજાય છે. આ જ માયિક જગતનો ભગવાન્ ૧૧।૧૩।૩૪માં ઉલ્લેખ કરશે, અને તે પ્રાકૃત હોવાનું ૧૧।૧૨।૨૨માં કહેશે. તેથી સાઙ્ખ્ય વગેરે સ્મૃતિમાં કહેલું પ્રાકૃત જગત્ જ વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થાય તે માટે આ સંવાદમાં જણાવેલું છે. વૈદિક પ્રપઞ્ચનું નિરૂપણ તો ઉપપત્તિ સાથે ૧૧।૧૨।૧૭ થી ૨૦ સુધીના શ્લોકોથી કહેલું છે. વળી ૧૧।૧૪।૩માં પણ તે કહેલ છે. તેનું જ્ઞાન પ્રાકૃત અઙ્કુરનો નાશ કરનારું હોવાનું પણ કહેલું છે. તેથી આ સાતમો અધ્યાય મહત્તત્ત્વના અભિમાનનો નાશ થાય તે માટે કહેલો છે.

આ પ્રકરણમાં ભક્તિથી સાયુજ્યરૂપ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે એમ કહેવાનું છે છતાં અહીં જ્ઞાનથી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, એમ જણાવવા જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો છે. ભક્તિ જ મુખ્ય છે. જ્ઞાન તો તે પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન હોવાનું જણાવેલ છે. જેમ ભગવદ્ગીતામાં અર્જુનને ભગવાને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરી (ભ.ગી.૧૪।૧) ૧૫મા અધ્યાયમાં પોતાને પુરુષોત્તમ જાણી તેવા જ્ઞાનસાથે પોતાનું ભજન કરવાનું કહેલ છે (અ.૧૫૧૮-૧૯). તેવી રીતે અહીં પણ ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો હોવાથી ગીતાના અધ્યાય ૧૪,૧૫ પેઠે આ પણ ભક્તિનું પ્રકરણ છે. જ્ઞાનનું પ્રકરણ નથી।।૩૬।।

ઉદ્ધવે ભગવાન્‌ને એવી વિજ્ઞપ્તિ કરેલી કે ભગવાને તેને પણ પોતાની સાથે પોતાના ધામમાં લઈ જવો(અ.૬।૪૩). ભગવાન્ તે વિચારી તેની એ ઈચ્છાનો આદર કરી તેને જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરે છે, પરન્તુ તેનો અધિકાર વિચારી તેના અધિકાર પ્રમાણે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કરેલો નથી. છતાં ભગવાન્‌ના મુખ્ય સેવક ઉદ્ધવને પોતાનો અધિકાર જણાયો નહિ. પોતાને ભક્તિ કરવાનો અધિકાર હોવાનું તેને ભાન થયું નહિ, અને ''અયોગ્ય ઈચ્છનાર પુરુષનું પતન જ થાય છે, તેમાં સંશય નથી'' એવો નિશ્ચય તેને થવાથી, તેણે તો પોતાનો અધિકાર માનતો હતો તે અધિકાર પ્રમાણે ભગવાને જે શ્લો.૬ તથા ૧૨માં કહ્યું તે જ્ઞાન સમ્બન્ધી જ પ્રશ્ન શ્લો.૧૬થી કર્યો૩૭-૩૮

પછી ભગવાને ઉદ્ધવનો અધિકાર, તેનો પ્રશ્ન વગેરે સર્વનો પોતાની મેળે વિચાર કર્યો, અને જ્યારે અન્વય તથા વ્યતિરેક થી ભગવાનનું જ્ઞાન થાય ત્યારે જ તેમણે આપેલ બોધ ફળશે અને ઉદ્ધવને ભક્તિની અથવા બ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવશે એમ વિચારી તેમણે તેને અવધૂતની કથા
કહી૩૯

અન્વય અને વ્યતિરેક થી ભગવાન્‌નો સર્વત્ર અનુભવ કરવાની શક્તિ ન હોય, ત્યારે આ અવધૂતની કથા કહેવામાં આવે છે. ગુરુ અને શિષ્ય સદા સમાન હોય ત્યારે જ્ઞાન ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે. આ સમયે ઉદ્ધવ યદુના જેવો હતો, કારણ કે તેને પોતાના અધિકારનું પણ ભાન ન હતું. તેથી ભગવાને તેને માટે ગુરુ પણ જડ જ વિચાર્યા૪૦-૪૦।।

પચીસ તત્ત્વોમાંથી અધ્યાસ દૂર થાય, ''હું આ તત્ત્વો નથી'' એવી બુદ્ધિ દૃઢ થાય, તે માટે ૭,૮ અને ૯ એ ત્રણ અધ્યાયોમાં પચીસ ગુરુઓ કહેલા છે. આમાંના ૨૪ ગુરુઓ અ.૭।૩૩ તથા ૩૪માં ગણાવ્યા છે. અને અ.૯।૨૫માં કહેલ દેહ પચીસમો ગુરુ છે. આ ગુરુ પાસેથી જે ઉપદેશ લેવાનો કહેલો છે તેથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે અને હું પણ બધા સમાન છું એમ જણાય છે૪૦।।-૪૨

આ જડપણાંની કથા ૭-૯ એ ત્રણ અધ્યાયોથી એટલા માટે કહી છે કે તેનાથી કાયા વાણી અને મન એ ત્રણના દોષોનો નાશ થાય; અથવા જાગ્રત સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ એવી બુદ્ધિની ત્રણ અવસ્થાઓના દોષોનો નાશ થાય૪૩

પછી દસમા તથા અગિયારમા અધ્યાયમાં ઉદ્ધવ ઉપર સ્નેહ હોવાથી ભગવાન્ તેને એ ત્રણ અધ્યાયમાં આપેલ જ્ઞાન દૃઢ કરનારી યુક્તિઓ કહે છે. વળી અધિકાર હોવા છતાં તેની દરકાર રાખ્યા વિના ઉદ્ધવે દીનતા રાખેલી હોવાથી ભગવાન્ તેના ઉપર પ્રસન્ન થઈ બારમા અધ્યાયમાં તેને યુક્તિસહિત પુષ્ટિમાર્ગનો ઉપદેશ કરે છે (અ.૧૨।૧-૧૫)૪૪

એ પ્રમાણે ૭-૧૨ સુધીના છ અધ્યાયોથી ભગવાને ઉદ્ધવને પોતાનાં સ્વરૂપની પ્રાપ્તિ કરાવનાર બ્રહ્મવાદરૂપ મુખ્ય જ્ઞાનનો ઉપદેશ મર્યાદા અને પુષ્ટિ માર્ગના પ્રકારથી કરેલો છે. છતાં ઉદ્ધવને આવાં જ્ઞાનનો અધિકાર ન હોવાથી(અ.૧૨।૧૬) તેને તે બરાબર સમજાતું નથી. તેથી ઉદ્ધવને અધિકાર પ્રાપ્ત થાય તે માટે બીજા એટલે ત્યાર પછીના (તેરમા અધ્યાય)માં બીજા પ્રકારે હંસ અને બ્રહ્માના સંવાદની કથા કહેલી છે. જ્યારે આવી રીતે બીજા પ્રકારે કથા

કહેવામાં આવે તે સર્વ સ્થલે એમ જાણવું કે પહેલા પ્રકારે કહેલી કથા સમજવાનો શ્રોતાનો અધિકાર ન હોવાનું જણાવાથી, બીજા પ્રકારે કથા કહે છે૪૫-૪૬

અધ્યાય ૭:
સાતમા અધ્યાયમાં અવધૂતને તેના ગુરુઓ પૈકી પહેલા આઠ ગુરુઓ પાસેથી જે બોધ મળ્યો તે જણાવેલ છે. પાંચ મહાભૂતો, મન, બુદ્ધિ અને અહઙ્કાર એ આઠ પ્રકૃતિઓનો અધ્યાસ દૂર કરવા આઠ ગુરુઓ પાસેથી મળતો બોધ ઉપયોગી છે.

પૃથ્વી વગેરે પાંચ મહાભૂતો પાસેથી મળેલા બોધથી એ મહાભૂતોના બનેલા પદાર્થોમાંથી અધ્યાસ દૂર થાય છે. ચન્દ્ર પાસેથી મળેલો બોધ મનનો, રવિ પાસેથી મળેલો બોધ બુદ્ધિનો અને કબુતર પાસેથી મળેલો બોધ અહઙ્કારનો અધ્યાસ દૂર કરે છે. આ આઠ ગુરુઓ એ આઠ પ્રકૃતિનો અધ્યાસ દૂર કરવા કહેલા છે૪૭-૪૭।।

પછી ત્રણ ગુણો (સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્) ન રહે તે માટે અવધૂત સમ્બન્ધી બીજા એટલે આઠમા અધ્યાયમાં નવ પ્રકારના ગુરુઓ કહેલા છે. ×ઈ૧×અઅજગર, ×ઈ૨×અસમુદ્ર, ×ઈ૩×અપતઙ્ગ, ×ઈ૪×અમધુકૃત (ભમરો તથા મધમાખી), ×ઈ૫×અહાથી, ×ઈ૬×અપારધિ, ×ઈ૭×અહરણ, ×ઈ૮×અમાછલું અને ×ઈ૯×અપિઙ્ગલા એ નવ ગુરુ આ અધ્યાયમાં ઇન્દ્રિયોના સમૂહને, કામનાઓને તથા આશાને દૂર કરવામાટે કહેલા છે. (ગુરુઓ પાસેથી મળતો બોધ અનુક્રમે ૨,૫,૭,૯,૧૩,૧૫,૧૭,૧૯ અને ૨૨મા શ્લોકોથી આરમ્ભી કહેલો છે)૪૭।।-૪૮।।

કર્મમાર્ગમાં કર્મ ન કરવા કરતાં કર્મ કરવાં એ ઉત્તમ છે. તેવી રીતે જ્ઞાનમાર્ગમાં કર્મ કરવા કરતાં પણ કર્મ ન કરવાં તે ઉત્તમ છે. અજગર કાંઈ પણ કર્મ કરતો નથી. જેમ કર્મ કર્યા વિના પણ તેને આહાર પ્રાપ્ત થાય છે તેમ મુનિથી પણ થઈ શકે. ભગવદ્ગીતામાં પાંચમા અધ્યાયમાં કર્મયોગ અને સન્ન્યાસ નો વિચાર કરતા ભગવાને કર્મ કરવાં એ વધારે સારું હોવાનું કહેલ છે, તેનાથી આનો વિરોધ થતો નથી, કારણ કે ભગવદ્ગીતામાં તે સ્થળે સાધન કરવાની સ્થિતિનું નિરૂપણ કરેલું છે, અને અહીં તો સિદ્ધ (જેને સાધન કરવાનાં રહ્યાં નથી તેવા અવધૂત)ની વાત કહેલી છે૪૮।।-૫૦।

ભોજનના વિષયમાં વિચાર કરવામાટે અજગરને ગુરુ કહેલો છે. ભોજન કરનાર પણ ભોજન થાય ત્યારે જેવી સ્થિતિમાં રહેતો હોય, તેવી જ સ્થિતિ અને તેવા જ સ્વભાવથી; ન મળે ત્યારે ભોજન વિના પણ રહેતો હોય, તો તે અધિક ગુણ છે. આવો ગુણ રાખવા સમુદ્રને ગુરુ કહેલો છે. સમુદ્ર પણ પૂર્ણ ચન્દ્રને જોઈ વધે છે, તેથી તેવા વિકાર ન થાય તે માટે પતઙ્ગિયાને ગુરુ કહે છે. પતઙ્ગિયું જેમ અગ્નિના રૂપથી મોહ પામી તેમાં પડી પોતાનો નાશ કરે છે, તેમ મુનિએ સ્ત્રીનાં રૂપથી મોહ પામી તેના સમ્બન્ધમાં આવવું નહિ૫૦।-૫૨

સ્ત્રીથી દૂર રહેનાર પણ જો દુષ્ટ બુદ્ધિવાળો હોય તો ખાવાના પદાર્થોથી વશ થાય છે, તેથી ખોરાક જોઈએ તેટલો જ લેવાના અને તેનો સઙ્ગ્રહ ન કરવાના સમ્બન્ધમાં મધુકૃતને (અનુક્રમે ભમરાને અને મધમાખીને) ગુરુ કહેલા છે. ભમરો પોતાને જોઈએ તેટલો થોડો-થોડો રસ જ દરેક પુષ્પમાંથી લે છે. મધમાખી મધનો સઙ્ગ્રહ કરી રાખવાથી નાશ પામે છે૫૩

પછી ભિક્ષામાટે જતાં પણ મુનિને સ્ત્રીથી વિઘ્ન થવાનો સમ્ભવ છે. તેથી ભિક્ષા માગવા જતાં પણ સ્ત્રીથી સાવચેત રહેવું. સ્ત્રીનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. જો તેનો ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો સર્વનાશ થવાનો સમ્ભવ છે. જેમ હાથી હાથણીનો સઙ્ગ કરવા જતાં તેને માટે ખોદી રાખેલા ખાડામાં પડી હેરાન થાય છે. તેમ સ્ત્રીના સઙ્ગમાં આવનાર મુનિનો નાશ થાય છે૫૪

પહેલાં પતઙ્ગિયાના સમ્બન્ધમાં સ્ત્રીથી ન લોભાવાનું કહ્યું, અને વળી હાથી ગુરુથી મળતા બોધમાં પણ સ્ત્રીના સઙ્ગમાં ન આવવાનું કહ્યું, છતાં પણ આમાં પુનરુક્તિ (તેની તે જ વાત કરી કહેવારૂપ) દોષ નથી, કારણ કે અહીં તો ભિક્ષા માગવા જતાં, પ્રસઙ્ગને લીધે પણ સ્ત્રીના સમ્બન્ધમાં ન આવવાનો ઉપદેશ કરેલો છે, ત્યાર પછી સર્વ અનિષ્ટોનું મૂલ જીભ હોવાથી તેનું નિરૂપણ માછલાં ગુરુથી મળતા બોધમાં કરેલું છે. જીભથી પણ આશા અધિક દુઃખ દેનારી છે, તેથી છેવટે પિઙ્ગલાથી મળતા બોધમાં આશાનો ત્યાગ કરવાનું કહેલું છે.

આ અધ્યાયમાં નવ ગુરુ કહ્યા. તે પૈકી અજગર અને સમુદ્ર થી (અજગર, સમુદ્ર વગેરે ઇન્દ્રિયોના સમૂહનો નાશ થાય તેવો અને પતઙ્ગિયું કામનાઓનો નાશ થાય તેવો બોધ આપનારા છે–યોજના) કામનાઓનો નાશ થાય તેવો બોધ મળે છે. પતઙ્ગિયું, ભમરો, હાથી, હરણ અને માછલું એ પાંચથી અનુક્રમે રૂપ, ગન્ધ, સ્પર્શ, શબ્દ, અને રસ એ પાંચ ઇન્દ્રિયોના ગુણોથી મોહ ન પામવાનો બોધ મળે છે. પારધિથી મનના ગુણ-લોભના ત્યાગ કરવાનો બોધ મળે છે. અને પિઙ્ગલાથી આશાનો ત્યાગ કરવાનો બોધ મળે છે. આ અધ્યાયમાં કરેલો બોધ મધ્યમ રાજસ અધિકારવાળામાટે કરેલો છે૫૫-૫૫।।

ઉત્તમ બુદ્ધિવાળો સાત્ત્વિક પુરુષ પણ જો વિદ્યા વગેરેનો સઙ્ગ્રહ કરે (અને કોઈને આપે નહિ) તો પણ તેનો સર્વનાશ થાય છે. આ બોધ આપવા ટીટોડાને ગુરુ કહેલ છે(શ્લો.૧-૨). તેથી સઙ્ગ્રહ ન કરતાં ચિન્તારહિત અને માન-અપમાનની દરકાર કર્યા વિના રહેવું જોઈએ. આ વિષયમાં બાલકને ગુરુ કહેલો છે(શ્લો.૩-૪). બાલક પ્રમાણે રહેવાથી પણ ઇચ્છેલ ફલ પ્રાપ્ત થતું નથી, તેથી ફરવું આવશ્યક છે. પણ બીજાઓ સાથે ફરવાથી કજીઓ થવાનો સમ્ભવ છે તેથી એકલા ફરવું જોઈએ. આ વિષયમાં કુમારીના કઙ્કણને ગુરુ કહેલ છે(શ્લો.૫-૧૦). ચિત્તને એકાગ્ર કરી શ્રીકૃષ્ણમાં પરોવેલું રાખવાના વિષયમાં 'શરકૃત્' બાણ બનાવનારને ગુરુ કહેલો છે (શ્લો.૧૧-૧૩)૫૫।।-૫૭।।

ઘર વગેરે રાખ્યા વિના જ જોઈતા બધા પદાર્થો એની મેળે જ પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. તેથી ઘર વગેરે રાખ્યા વિના જ રહેવાના વિષયમાં સર્પને ગુરુ કહેલ છે (શ્લો.૧૪-૧૫). કાંઈ પણ ન હોય ત્યારે સર્વના રચનાર હરિ આપણને સર્વ આપશે એ વિષયમાં કરોળિયાને ગુરુ કહેલ છે (શ્લો.૧૬-૨૧)૫૭।।-૫૮।।

સદા ચિન્તન કરવાથી વસ્તુ બદલાઈ જાય છે. ભમરીએ દરમાં પૂરેલો કીડો સદા ભમરીનું ધ્યાન કર્યા કરતો હોવાથી ભમરી બની જાય છે, તેવી રીતે જીવ પણ સદા બ્રહ્મનું ધ્યાન ધરવાથી બ્રહ્મભાવ પણ પ્રાપ્ત કરે છે. આ વિષયમાં ભમરીએ દરમાં પૂરેલ કીડાને ગુરુ કહેલો છે (શ્લો.૨૨-૨૩). વિવેકવાળા એટલે યોગ્ય ફલ (મોક્ષ) સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કરનારા અને નાશવન્ત ફલ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયાસ ન કરનારા દેહથી સર્વ સિદ્ધ થાય છે. તેથી મનુષ્યના દેહને પણ ગુરુ કહેલ છે (શ્લો.૨૪-૨૯). એ પ્રમાણે આ અધ્યાયમાં ટીટોડો, બાલક, કુમારીનું કઙ્કણ, શરકૃત, સર્પ, કરોળિયો, ભમરીએ તેના દરમાં પૂરેલો કીડો અને દેહ એ બાકીના આઠ ગુરુ કહેલા છે૫૮।।-૫૯।।

અધ્યાય ૧૦ઃ

દશમા અને અગિયારમા અધ્યાયમાં બહારના અને અંદરના ભેદથી બે પ્રકારની યુક્તિઓ કહેલી છે. દશમા અધ્યાયમાં બહારના ભેદથી કર્મોથી પ્રાપ્ત થતા બહારના સર્વ લોકો ત્યાગ કરવા યોગ્ય હોવાથી તેમનો ત્યાગ કરવાની યુક્તિઓ કહેલી છે. અગિયારમા અધ્યાયમાં અંદરનો જીવ છે, તેના જીવભાવનો ત્યાગ કરવાની યુક્તિઓ કહેલી છે. દશમા અધ્યાયમાં કર્મથી પ્રાપ્ત થતા લોકોનો ત્યાગ કરવાની યુક્તિઓ કહેલી છે, પરન્તુ કોઈ-કોઈ વાર ગ્રહણ કરવા યોગ્ય લોકો હોવાનું જણાય છે. આવા લોકનું નિરૂપણ ૨૨ થી ૨૪ સુધીના શ્લોકોમાં કરેલું છે. આવા લોક ન હોય તો ત્યાગ થઈ શકે, પરન્તુ આવા પણ લોક હોવાથી તેમનો ત્યાગ કરવાનું અશક્ય (ઘણું કઠણ) થાય છે૫૯।।-૬૧

અધ્યાય ૧૧:

તેથી અગિયારમા અધ્યાયમાં તેવા લોકનો પણ ત્યાગ થઈ શકે અને જીવભાવનો પણ ત્યાગ થઈ શકે તે માટે સાધુ અથવા ભક્ત નું નિરૂપણ કરેલ છે (શ્લો.૨૯-૩૩). આવો પુરુષ પોતે ભગવાન્‌નો ભક્ત હોય છે અથવા ભગવાન્‌ના ભક્તના સઙ્ગવાળો હોય છે. આ અધ્યાયમાં ભગવાન્‌ના ભક્તના સઙ્ગવાળા સાધુનું નિરૂપણ કરેલું છે. કદાચ કોઈ પ્રસઙ્ગે આવો સાધુ પુરુષ ભક્તિમાર્ગનો બોધ કરે, તેથી ૩૪ થી ૪૮ સુધીના શ્લોકોથી ભક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે૬૨

અધ્યાય ૧૨:

ભગવાને અધ્યાય ૭ થી અધ્યાય ૧૨ શ્લો.૧૫ સુધીમાં ઉદ્ધવને જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિમાર્ગ એવા બે માર્ગ કહ્યા, અને બે માર્ગનાં શ્રવણથી સન્દેહ જરૂર થાય. તેથી ઉદ્ધવને સન્દેહ થયો. આ સન્દેહ માત્ર વચનથી એટલે માત્ર આજ્ઞા કરવાથી દૂર થાય નહિ, તેથી જે પ્રકારે સન્દેહ ન થાય એટલે સન્દેહ રહે જ નહિ એવો તર્ક કહેવો જોઈએ. તેથી એવો તર્ક ભગવાને તેને કહેલ છે અને તે કહેતાં માયિક જગત્‌નાં તેમજ બ્રહ્મરૂપ જગત્‌નાં સ્વરૂપનાં મૂળ, મધ્ય અને અન્ત કહેલાં છે.

ભગવાને ઉદ્ધવને જ્ઞાનનો બોધ આપતાં; જ્ઞાનમાં પણ ત્યાગ કરવા યોગ્ય માયિક જગત્ અને ભગવદ્રૂપ વિશ્વ પણ કહેલ. ભક્તિનો ઉપદેશ કરતાં બહારથી ભક્તોનો સઙ્ગ કરવાનું કહેલ અને અંદરથી ભગવાન્‌ને શરણ જવાનું પણ કહેલ. એ પ્રમાણે દરેક માર્ગનાં બે-બે સાધનો કહ્યાં તેથી ઉદ્ધવને સન્દેહ થયો (૧૧।૧૨।૧૬). આવો સન્દેહ ન રહે તે માટે ભગવાને અ.૧૨।૨૦ થી તર્ક કહ્યો. તેને બન્ને પ્રકારનાં જગતના મૂળ, મધ્ય અને અન્ત પણ કહ્યા. ભગવદ્રૂપ જગતનું મૂળ ''મારી વ્યક્તિ'' શબ્દથી, મધ્ય ''આ વેદરૂપ વાણી'' શબ્દથી(શ્લો.૧૮માં) અને અન્ત ''છૂટી-છૂટી થયેલ શક્તિવાળો ઘણા પ્રકારે ભાસે છે'' (શ્લો.૨૦) થી કહ્યો.

શ્લો.૨૧ના ઉત્તરાર્ધથી આરમ્ભી માયિક જગત્‌નું સ્વરૂપ કહે છે. તેનું મૂલ ''આના બે બીજો છે'' (શ્લો.૨૨) એમ કહેલ હોવાથી પ્રકૃતિ અને પુરુષ ને કહેલ છે. મધ્ય ''એકસો મૂલવાળું'' (શ્લો.૨૨) વગેરે શબ્દોથી અને અન્ત ''માયામય'' (શ્લો.૨૩) શબ્દથી કહેલ છે.

એવી રીતે બન્ને પ્રકારના જગત્‌નાં મૂલ મધ્ય અને અન્ત કહી તેમના સ્વરૂપ જણાવેલા છે. આ ઉત્તરથી એમ જણાય છે કે ઉદ્ધવને જ્ઞાનમાર્ગમાં જ સન્દેહ થયેલો, ભક્તિમાર્ગમાં સન્દેહ થયેલો નહિ, તેથી તે ભક્તિમાર્ગનો અધિકારી હતો. તેથી જ ભગવાને તેને બે પ્રકારની પરમ ગુહ્ય ભક્તિનો ઉપદેશ અ.૧૧।૩૨ થી આરમ્ભી કરેલો. જો તેને ભક્તિનો અધિકારી જાણ્યો ન હોત તો એ ઉપદેશ કરવાની જરૂર ન હતી, કારણ કે જ્ઞાનના બદલે કરવાની ઉપાસનાના અઙ્ગરૂપ ભક્તિ અ.૧૧।૨૨-૨૫ સુધીથી કહી અને ૨૯-૩૧ સુધીના શ્લોકોથી ભક્તના લક્ષણો કહ્યાં, એટલે જ્ઞાનનો તથા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવનારી જ્ઞાનનાં અઙ્ગરૂપ ભક્તિનો ઉપદેશ થઈ જ ગયેલ હોવાથી, ઉદ્ધવના પ્રશ્નનો ઉત્તર આવી જ ગયો. તેથી અ.૧૧।૩૨ થી આરમ્ભી અ.૧૨।૧૫ સુધીનો ભક્તિનો ઉપદેશ ભગવાને ઉદ્ધવને તેના અધિકાર પ્રમાણે જ કરેલો છે. તેથી જ જ્ઞાનનો ઉપદેશ તો ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે જ કરેલો અને આ સર્વ ભક્તિનું જ પ્રકરણ છે૬૩-૬૪

અધ્યાય ૧૩:

તે માયિક જગત્‌નાં સ્વરૂપનું જ્ઞાન થાય તે માટે સત્ત્વ વગેરે ગુણોનું તેરમા અધ્યાયમાં નિરૂપણ કરેલું છે (શ્લો.૧-૭). તેમનાં જ્ઞાનથી અન્તઃકરણના સઙ્કલ્પ-વિકલ્પ વગેરે બન્ધન કરાવનારા બહારનું કર્મ વગેરે દોષો દૂર થાય છે૬૫

અન્તઃકરણ અને જ્ઞાન કરાવવાનો પ્રકાર સાત્ત્વિક હોઈ ગુણરૂપ જ છે. તેથી તેમના દોષો; ઉપર જે દેહ સહિત પચીસ ગુરુઓ અવધૂતે (દત્તે) કહેલા તેમનાથી પ્રાપ્ત થયેલ ઉપદેશથી, દૂર થયેલ નહિ. અન્તઃકરણ ગુણરૂપ હોવાથી, ભેદ

જોવાની બુદ્ધિરૂપ તેનો દોષ તે ગુરુઓના બોધથી દૂર થયેલ નહિ, તેથી તે દોષને દૂર કરવા તેમનાથી જુદા ઉત્તમ ગુરુ આ અધ્યાયમાં કહેલા છે. અને તેમને પ્રશ્ન કરનારા પણ અવધૂત જેવા કહેલા છે. તેથી આ અધ્યાયમાં હંસ ગુરુ કહેલ છે અને સનક વગેરે બ્રહ્માના પુત્રો તેમને પ્રશ્ન કરનારા કહેલા છે. ભગવાન્ પોતે હંસનું સ્વરૂપ લઈ સનક વગેરેના સન્દેહને દૂર કરવા પધારેલા૬૬-૬૬।।

હંસ દૂધમાં ભળેલા પાણીનો ત્યાગ કરી કુદરતી દૂધ જ ગ્રહણ કરે છે. દૂધ અને પાણી ભેગાં કરેલાં હોય તેમાંથી પાણીનો ત્યાગ કરી દૂધ જ ગ્રહણ કરવાની શક્તિવાળો તે હોવાથી ભગવાન્ હંસનું સ્વરૂપ લઈ ઉપદેશ કરવા પધારેલા. તે ગુરુ હંસે ભગવદ્રૂપ જગત્નું સ્વરૂપ જુદુ-જુદુ સ્પષ્ટ દર્શાવેલ છે. અવધૂત દત્ત એમ જ માનતા કે દેહ પારકો છે, કારણ કે અ.૯।૨૫ માં એમ જ તેમણે કહેલ છે, જ્યારે હંસે આપેલ બોધ પ્રમાણે દેહનું અનુસન્ધાન જ રહેતું નથી (અ.૧૩।૩૬) તેથી હંસે જ્ઞાન અને ભક્તિના સમ્બન્ધમાં જણાવેલ નિર્ણય (અ.૧૩।૨૨-૪૦) ઉત્તમ છે૬૬।।-૬૭।।

હંસના નિર્ણય પ્રમાણે ત્રણ ગુણો અને પોતાનું ચિત્ત એ બન્નેનો ત્યાગ કરવાનો છે. જ્યારે જીવ શ્રીકૃષ્ણરૂપ થાય એટલે જ્યારે તેને ભગવાન્નું સાયુજ્ય પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે જ તેમનો ત્યાગ થઈ શકે. સર્વ દોષો દૂર થતાં ૧.ઘણી શ્રદ્ધાને લીધે, ૨.ભક્તિથી, ૩.ભગવાન્નો પોતાની અંદર આવેશ થવાથી, અથવા ૪.ઉત્તમ ભક્તિને લીધે ભગવાન્માં પ્રવેશ થવાથી; એવા ચારે પ્રકારે સાયુજ્યની પ્રાપ્તિ થાય.

ઘણી શ્રદ્ધા હોય તો તે ફલ પ્રાપ્ત કરાવે છે એ સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે. ભક્તિ પણ જીવને ગુણોથી પર કરી પરબ્રહ્મની પ્રાપ્તિ કરાવે છે (ભગ.ગીતા૧૪।૨૬) આ અ.૧૩।૪૧-૪૨ માં કહેલ છે. ભક્તિ ઉત્તમ પ્રકારની હોય તો ભગવાન્માં તેને લીધે પ્રવેશ થાય છે, એમ અહીં શ્લો.૪૧માં ભક્તિનાં 'પરા'-ઉત્તમ વિશેષણથી જણાવેલું છે. તેથી ઉત્તમ ભક્તિથી ભગવાન્માં પ્રવેશ થાય છે અને ઉત્તમ ભક્તિ બ્રહ્મભાવ થયા પછી થાય છે, અને બ્રહ્મભાવ વિશુદ્ધ બુદ્ધિથી શાન્તિ પ્રાપ્ત થવાથી થાય છે. તેથી આરમ્ભમાં બુદ્ધિ શુદ્ધ કરવાની જરૂર છે અને તેમ કરવાનો ઉપાય ગુણો અને ચિત્ત એક-બીજાનો ત્યાગ કરે તે છે. જ્યારે બુદ્ધિમાં ભગવાન્નો આવેશ થવાથી ભેદબુદ્ધિ દૂર થાય, ત્યારે જ ગુણો અને ચિત્ત એકબીજાનો ત્યાગ કરે છે. ''સર્વ ભગવાન્ છે'' એવું જ્યારે જ્ઞાન થાય ત્યારે જ ભેદબુદ્ધિ દૂર થાય છે. તેથી તેવું જ્ઞાન તર્કથી પ્રાપ્ત કરવું જોઈએ.

''સર્વ ભગવાન્ છે'' એમ સિદ્ધ કરવા હંસ ''સર્વ હું છું'' મારાથી જુદું કાંઈ નથી એમ કહે છે, અ.૧૩।૨૪). શ્લો.૨૫ તથા ૨૬માં જીવ ભગવદ્રૂપ હોવાનું કહી એમ જણાવે છે કે શ્લો.૨૪માં 'હું' શબ્દ ભગવાન્ માટે જ યોજેલ છે.

પછી ગુણો અને ચિત્તનો ત્યાગ કરી શકાય તે માટે શ્લો.૨૭માં એમ કહે છે કે બુદ્ધિની સ્વપ્ન, જાગ્રત અને સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓ છે. તેમના સાક્ષી તરીકે રહેલો જીવ તે અવસ્થાઓથી જુદો છે.

પછી શ્લોક ૨૮માં ગુણો અને ચિત્ત ના ત્યાગનું સ્વરૂપ અને તેમનો ત્યાગ કરવાનો ઉપાય કહે છે.

પછી શ્લો.૩૦ અને ૩૧માં ભેદબુદ્ધિ મિથ્યા હોવાનું અને તેવી બુદ્ધિવાળો અજ્ઞાની હોવાનું કહે છે.

પછી શ્લો.૩૨માં સ્વપ્ન વગેરે બુદ્ધિની ત્રણ અવસ્થાઓ જીવથી જુદી હોવાનું જણાય તે માટે જીવને સ્વપ્નમાં જોયેલ હોય તેનું સ્મરણ રહે છે એમ કહે છે, અને તેથી જીવ એ અવસ્થાઓનો સાક્ષી છે એવો એ તર્કથી નિર્ણય કરે છે.

શ્લો.૩૩માં બાકીના બધા સંશયો દૂર થાય તે માટે પોતાનું ભજન કરવાને બોધ કરે છે.

શ્લોક ૩૪ માં ગુણોથી થયેલી સૃષ્ટિ મિથ્યા હોવાનું તર્કથી જણાવે છે.

આમ હોવાથી ચિત્તની જેમાંથી ઉત્પત્તિ થાય છે તે ગુણો સમ્બન્ધી આ વાત આ અધ્યાયના આરમ્ભમાં કરેલી હોવાથી, અને પછી શ્લો.૩૮માં તે સાઙ્ખ્ય અને યોગ નો ગુહ્ય ઉપદેશ હોવાનું કહેલ હોવાથી એમ સિદ્ધ થાય છે કે જુદા-જુદા મુનિઓએ કલ્પેલા ભેદભાવથી સિદ્ધ થતી ત્રણ ગુણોવાળી સૃષ્ટિ જ નાશવન્ત છે, કારણ કે તેનું મૂલ ભગવાન્થી જુદું

છે, પરન્તુ અભેદવાદથી સિદ્ધ થતી ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી ઉત્પન્ન થયેલી ભગવદ્રૂપ સૃષ્ટિ નાશવન્ત નથી. સાતમા અને બારમા અધ્યાયમાં પણ આવો જ બોધ છે, એમ જણાવવા અહીં 'હંસગીતા' કહેલી છે. વેદમાં, ગીતામાં, બ્રહ્મસૂત્રોમાં, અણુભાષ્યમાં તથા વિદ્વન્મણ્ડનમાં પણ આવું જ જ્ઞાન ભક્તિ કરાવનારું હોવાનું જણાવેલ છે. તેથી જ તર્કથી પરોક્ષજ્ઞાન થયા પછી જ સર્વ સંશયો દૂર થાય તે માટે ભગવાન્‌નો આવેશ થાય છે, એમ જણાવવા માયિક જગત્ અભેદબુદ્ધિવાળાને ભ્રમ ઉત્પન્ન કરતું ન હોવાથી તેને દેહનું અનુસન્ધાન રહેતું ન હોવાનું અને તેનો દેહ પણ પ્રારબ્ધ કર્મ હોય ત્યાં સુધી જ રહેતો હોવાનું ૩૪-૩૬ સુધીના શ્લોકોથી કહેલું છે. આ પ્રમાણે સર્વ સાધનો થતાં, સંશયો બધા દૂર થતા હોવાથી સનક વગેરે સંશયરહિત થયા(શ્લો.૪૧). આથી તેમનામાં ભગવાન્‌નો આવેશ થયેલ હોવાનું સૂચવેલ છે૬૭।।-૬૯

અધ્યાય ૧૪:

ઉપર જણાવેલ અર્થ જ નિશ્ચિત છે, એ જ નિર્ણય વેદ પ્રમાણે પણ થાય છે એમ જણાવવા, ચૌદમા અધ્યાયના આરમ્ભમાં મનુષ્યોનાં કલ્યાણ ક્યાં-ક્યાં છે તે કહેલું છે (શ્લો.૧-૧૦). શ્રીકૃષ્ણપણું એટલે શ્રીકૃષ્ણનું સાયુજ્ય પૂર્ણ ફલ ન હોય, તો તેના જેવું અથવા તેથી અધિક બીજું ફલ હોવું જોઈએ. તેમ જ ગુણો અને ચિત્ત એ બન્નેનો ત્યાગ ઉત્તમ સાધન (ઉપાય) ન હોય, તો તેથી જુદો તેના જેવો અથવા તેથી વધારે સારો બીજો ઉપાય હોવો જોઈએ. પણ સાયુજ્યથી અધિક ફલ તથા ગુણો અને ચિત્તના ત્યાગથી વધારે સારો ઉપાય નથી એમ જણાવવા જુદા-જુદા મત પ્રમાણે જુદાં-જુદાં કલ્યાણ અને તે પ્રાપ્ત કરવાના ઉપાયો આ પહેલા દશ શ્લોકમાં કહેલા છે૭૦-૭૦।।

ઉપર જણાવેલ નિર્ણય સિદ્ધ થાય તે માટે હવે એમ જણાવે છે કે બીજા બધાં ફલ (કલ્યાણ) આરમ્ભ અને અન્ત વાળા હોઈ દુઃખકારક છે, જ્યારે ભગવાન્‌માં ચિત્ત રાખી તેમની ભક્તિ કરવાથી પ્રાપ્ત થતું ફલ ઉત્તમ છે. આ જણાવવા એમ કહેલું છે કે ભક્તિ સિવાયના જુદાં-જુદાં ફલ પ્રાપ્ત થાય છે (શ્લો.૧૦-૧૧) તે બધાં આરમ્ભ અને અન્તવાળા હોઈ દુઃખદાયક છે. અને ભગવાન્‌માં ચિત્ત રાખનારને તેમની ઈચ્છા પણ થતી નથી (શ્લો.૧૪). ભગવાન્‌માં ચિત્ત રાખનાર સ્વરૂપનું બલ પ્રાપ્ત કરી ઉત્તમ અનન્ત ફલ પ્રાપ્ત કરે છે. જો ઉત્તમ ઉપાય; ગુણો તથા ચિત્ત નો ત્યાગ કરી ભગવાન્‌ની ભક્તિ કરવા સિવાય જુદો હોત, તો તેનાથી આરમ્ભ અને અન્તવાળા ફલ પ્રાપ્ત ન થાત. જો પૂર્ણ ફલ ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ સિવાય બીજું હોત તો ભગવાન્‌માં ચિત્ત રાખનારને તેની ઈચ્છા થાત, પરન્તુ તેમ થતું નથી. તેથી ભગવાન્‌ની પ્રાપ્તિ જ ઉત્તમ ફલ છે અને ભક્તિ (ભગવાન્‌માં ચિત્ત રાખવું તે) જ ઉત્તમ ઉપાય છે એવો તર્ક પણ કહેલો છે(શ્લો.૧૨ તથા ૧૪). વેદમાં પણ કર્મનાં ફળ આરમ્ભ અને અન્ત વાળા હોવાનું અને આત્માની પ્રાપ્તિ ઉત્તમ ફળ હોવાનું કહેલ છે, વળી વેદનો સમન્વય કરતાં, ભગવાન્ જ આત્મા છે. તેથી વેદનું તાત્પર્ય પણ ભગવાનરૂપ ફલ પ્રાપ્ત કરવાનું જ છે૭૦।।-૭૧।।

શઙ્કાઃફલ ગમે તે ઉપાયના ગમે તે થતાં હોય, પરન્તુ ભક્તિમાં જેમની ભક્તિ કરવામાં આવે તે અને ભક્તિ કરનાર એ બેમાં ભેદ હોવાથી અને જીવનું સ્વતન્ત્રપણુ રહેતું ન હોવાથી જીવને ભય થાય જ અને તેથી ભક્તિ ઉત્તમ સાધન નથી, એવી શઙ્કા થાય,

સમાધાનઃતો જાણવું કે જીવ ભગવાન્‌નો સેવક હોવાથી સેવકની હલકી સ્થિતિ હોય તેમાં દોષ નથી. ૧૫-૧૭ સુધીના શ્લોકોનું એ જ તાત્પર્ય છે. જીવને ભક્તિમાં સ્વતન્ત્રપણું રહેતું ન હોવા છતાં, તેનામાં ભયરૂપ દોષ હોતો નથી એવો એ શ્લોકોનો અર્થ છે.

તેરમા અધ્યાયમાં સંક્ષેપથી શ્રદ્ધા કહેલી, તે આ અધ્યાયમાં ૧૭ સુધીના શ્લોકથી સિદ્ધ થાય છે. પછી ભગવાન્‌ની ભક્તિ ઉત્તમ હોવાથી ૧૮-૨૪ સુધી શ્લોકોથી સ્વરૂપથી, ૨૫ તથા ૨૬ શ્લોકોથી સાધનથી અને ૨૭મા શ્લોકથી ફલથી ભક્તિનું નિરૂપણ કરેલું છે૭૧।।-૭૩

તે (ભક્તિ)નું સાધન ભગવાન્‌નું ધ્યાન છે, તેથી ત્યાર પછી ૨૭મા શ્લોકથી આરમ્ભી ધ્યાનનું નિરૂપણ કરેલું છે. ચિત્ત ભગવાન્‌માં ચોંટે અને ભગવાન્ ચિત્તમાં પ્રવેશ કરે એ ધ્યાન કરવાનું પ્રયોજન છે. વિઘ્નો ન થાય તે માટે ધ્યાનના જુદા-જુદા પ્રકારો કહેલા છે એમ શ્લો.૩૭ થી જણાય છે. ધ્યાનથી શ્રીકૃષ્ણમાં ચિત્તનો પ્રવેશ થતાં બધા ભ્રમો દૂર થાય છે. દ્રવ્યના સમ્બન્ધમાં ‘‘આ મારું-આ પારકું’’ એવો, જ્ઞાનના સમ્બન્ધમાં ‘‘પદાર્થો માયિક છે અને ભગવાન્‌થી જુદા છે’’ એવો, અને ક્રિયાના સમ્બન્ધમાં ભગવાન્‌નાં ભજન સિવાય બીજું કાંઈ કરવા યોગ્ય હોવાનો ભ્રમ; તેથી દૂર થાય છે. તેથી સર્વ સન્દેહ શ્રીકૃષ્ણથી જ દૂર થાય છે.

એ પ્રમાણે ભ્રમ દૂર થતાં શ્રીકૃષ્ણમાં ઘણા જ દૃઢ સ્નેહરૂપ ભક્તિનો બીજો અંશ પૂર્ણ થાય છે એમ જણાવ્યું. જ્ઞાનથી પણ ભગવાન્‌નો પ્રવેશ ચિત્તમાં થાય ત્યારે પણ ભગવાન્‌ની ભક્તિ કરવી જોઈએ. (અહીં ક્રિયાનો ભ્રમ પણ દૂર થવાનું કહેલ હોવાથી આ પ્રકરણ ભક્તિનું જ છે અને ભક્તિમાટે જ કાર્ય કરવાનું હોવાનું સિદ્ધ થાય)૭૪।।-૭૫।।

અધ્યાય ૧૫:

પંદરમા અધ્યાયનો પણ ઉપર કહ્યું તેમાં સમાવેશ થઈ જાય છે. આ અધ્યાયમાં ઉદ્ધવે સિદ્ધિઓ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કરેલ હોવાથી ભગવાન્ તેને સિદ્ધિઓનું સ્વરૂપ અને તે દરેક પ્રાપ્ત કરવાના પ્રકાર કહે છે. આ સિદ્ધિઓ ભગવાન્‌ને પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનાર યોગીને વિઘ્ન કરનારી થાય છે (શ્લો.૩૩). તેથી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરવો યોગ્ય નથી. ભગવાન્‌ની યોગથી ઉપાસના કરનારને સિદ્ધિઓ પોતાની મેળે જ પ્રાપ્ત થાય છે (શ્લો.૩૧) તેથી સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરવા પ્રયાસ કરવો નહિ.

અધ્યાય ૧૬:

સોળમા અધ્યાયમાં ભગવાન્ કેવા સ્વરૂપવાળા છે એ જાણવા ઉદ્ધવ ભગવાન્‌ને પહેલા પાંચ શ્લોકોથી તેમની વિભૂતિઓ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કરે છે. આવો જ પ્રશ્ન ભગવદ્‌ગીતામાં અર્જુને કરેલો. ગીતાના અ.૧૮।૫૫માં ભગવાન્ અર્જુનને કહે છે કે ‘‘હું કેટલો છું એવું મારા સ્વરૂપનું યથાર્થ જ્ઞાન ભક્તિથી થતાં મારામાં પ્રવેશ થાય છે’’. અહીં તેવું જ્ઞાન શાથી થાય છે તે કહેલ નથી. ઉદ્ધવનો પ્રશ્ન એવો છે કે ‘‘જે-જે પદાર્થોમાં ભક્તિથી આપની ઉપાસના કરનાર મોટા ઋષિઓ આપને પ્રાપ્ત કરે છે તે કહો’’ (શ્લો.૩). ભગવાન્‌નું સ્વરૂપ ભ.ગી ૧૦।૧૫ પ્રમાણે ભગવાન્ જ જાણતા હોવાથી ઉદ્ધવે પ્રશ્ન તેમને કરેલ છે.

ભગવાન્ કેવા સ્વરૂપવાળા કેટલા છે એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં શ્લો.૯ થી ભગવાન્ પોતે સર્વ પ્રાણીઓના આત્મા, મિત્ર અને ઈશ્વર હોવાનું ઉદ્ધવને કહે છે. અર્જુનને આ ઉપદેશ આપનાર ગુરુ પણ તેના સારથિ થયેલ પોતે જ હતા એમ શ્લો.૬ વગેરેથી જણાવી, ભક્તો પોતાને પ્રિય હોવાનું ભગવાન્ કહે છે. પોતાનું સ્વરૂપ જણાવવા પોતે સર્વના આત્મા હોવાનું અને પોતે કેવા છે એમ જણાવવા સર્વ પ્રાણીઓરૂપ હોવાનું કહે છે (શ્લો.૯). અને પોતે કેટલા છે એમ જણાવવા પોતાની વિભૂતિઓ કહે છે (શ્લો.૧૦-૪૦). મુખ્ય ભક્તિ ભગવાન્‌ની જ કરવી જોઈએ. ભગવાન્ માત્ર વિભૂતિરૂપ નથી, એટલે ભગવાન્ આટલા (અમુક હદવાળા) જ નથી, એમ જણાવવા વિભૂતિઓ કહેલી છે. તેથી જ ‘‘જેમ વાણીથી જુદા-જુદા પદાર્થો કહેવાય છે તેમ આ બધા મનના વિકારો જ છે’’ એમ ભગવાન્ કહે છે (શ્લો.૪૧). તેથી ઉપર જણાવેલી વિભૂતિઓ ભગવાન્ નથી, પણ ભગવદ્રૂપ ભગવાન્‌ના અંશરૂપ જ છે. ભગવાન્‌નું સાયુજ્ય માત્ર ભગવાન્‌ની ભક્તિથી જ થાય છે વિભૂતિઓની ભક્તિથી થતું નથી એમ જણાવવા વિભૂતિઓ કહેલી છે૭૫।।-૭૭

અધ્યાય ૧૭-૧૮:

સત્તરમા અને અઢારમા અધ્યાય વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું નિરૂપણ કરનારા છે. તે એમ જણાવે છે કે વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું નિરૂપણ પણ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં તે ઉપયોગી હોવાથી જ કરેલું છે. આ ધર્મ ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારા હોવાથી જ ઉદ્ધવ અ.૧૭।૧-૨ માં ધર્મ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કરે છે. આ ધર્મો કેવી રીતે આચરવાથી ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય, એવો જ એ પ્રશ્નનો ભાવાર્થ છે. આ ધર્મો દુષ્ટ વાસનાઓનો નાશ કરી શુદ્ધિ કરાવે છે અને તેથી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવનારા છે એમ સાતમા સ્કન્ધમાં કહેલું છે.

અ.૧૮।૪૦ માં કહેલું છે કે:“સર્વ પ્રાણીઓમાં મારી સ્થિતિ જાણનાર જે પોતાના વર્ણાશ્રમ ધર્મ પ્રમાણે મારી અનન્યતાથી સેવા કરે છે, તે થોડા જ સમયમાં મારી ભક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે.” આ ઉત્તર પણ એમ જ જણાવે છે કે આ ધર્મો ભક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવામાં જ ઉપયોગી છે. તેથી આ બે અધ્યાયો પણ ભક્તિના અઙ્ગરૂપ છે. ભક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે જ તેમાં વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું નિરૂપણ કરેલું છે.

ભક્તિ સાધનરૂપ અને ફલરૂપ એવા બે પ્રકારની છે. વર્ણાશ્રમના ધર્મો સાધનરૂપ ભક્તિનાં અઙ્ગ છે, ફલરૂપ ભક્તિનાં અઙ્ગ નથી. શ્રવણ વગેરે સાધનરૂપ ભક્તિ છે અને પ્રેમલક્ષણા ભક્તિ ફલરૂપ ભક્તિ છે. જો આ ધર્મો ફલરૂપ પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં પણ સાધન હોય, તો અ.૧૮।૪૪માંનો ‘અનન્યતાથી’ શબ્દ નિરર્થક થાય. તેથી જ “સારી રીતે આચરેલો ધર્મ પણ જો ભગવાન્‌ની કથામાં પ્રેમ ઉત્પન્ન ન કરે તો તે માત્ર શ્રમ જ છે” ૧।૨।૮ વગેરે વાક્યો ઘટે છે૭૮

અધ્યાય ૧૯:
ઓગણીસમા અધ્યાયમાં જ્ઞાન પણ એવી રીતે ભક્તિનું અઙ્ગ હોવાનું જણાવેલ છે. આ અધ્યાયના પહેલા ત્રણ શ્લોકોમાં ભગવાન્ જ્ઞાનીઓની પ્રશંસા કરે છે, ચોથા શ્લોકમાં જ્ઞાનની પ્રશંસા કરે છે અને પાંચમા શ્લોકમાં જ્ઞાન ભક્તિનું અઙ્ગ હોવાનું કહે છે. છઠ્ઠા શ્લોકમાં જ્ઞાન મુનિઓને સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરાવનારું હોવાનું કહી, સાતમા શ્લોકમાં આ દેખાતું જગત્ માયામય હોવાનું જણાવી ઉદ્ધવમાં પણ તેવા વિકાર હોવાનું કહે છે. અ. ૧૮ શ્લો.૨૬ માં પણ, તેમજ કહેલું.

આ સાંભળવાથી ઉદ્ધવને સન્દેહ થાય છે કે જગત્ માયિક હોવાનું જ્ઞાન; ભક્તિના અઙ્ગરૂપ છે કે તે બ્રહ્મરૂપ છે એવું જ્ઞાન ભક્તિનાં અઙ્ગરૂપ છે. તેથી જ્ઞાનમાર્ગનું પોતાને સારી રીતે જ્ઞાન થાય તે માટે શ્લો.૮ માં ઉદ્ધવ ભગવાન્‌ને પ્રશ્ન કરે છે. તેનો સન્દેહ દૂર થાય તે માટે ભગવાન્ પોતે તેને ઉત્તર ન આપતાં, સર્વ ઋષિઓની સમ્મતિ જણાવવા યુધિષ્ઠિર અને ભીષ્મનો સંવાદ કહે છે. તે સમયે ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર પ્રશ્ન કરે છે અને ભીષ્મને ગુરુ કહેલા છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરાવનારા ધર્મો કહેતા, જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભીષ્મે તે સમયે સર્વ પદાર્થોનો નિર્ણય, સર્વ કર્મોનો નિર્ણય, તેમ જ સત્ય વગેરેનું સ્વરૂપ યુધિષ્ઠિરને કહેલાં. ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણે આ સાંભળેલાં, તે ભગવાન્ ઉદ્ધવને કહે છે.

બ્રહ્માથી આરમ્ભી તણખલાં સુધીના પ્રાણીઓમાં ×ઈ૧×અપ્રકૃતિ ×ઈ૨×અપુરુષ ×ઈ૩×અમહત્તત્વ ×ઈ૪×અઅહઙ્કાર ×ઈ૫-૯×અપાંચ તન્માત્રાઓ ×ઈ૧૦-૨૦×અઅગિયાર ઈન્દ્રિયો ×ઈ૨૧-૨૫×અપાંચ મહાભૂતો અને ×ઈ૨૬-૨૮×અત્રણ ગુણો–એ અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વો રહેલાં છે જ. તે બધામાં એક ‘સત્’ જોવામાં આવે તે ભગવાન્ સમ્બન્ધી જ્ઞાન છે. ‘સત્’રૂપ કૈવલ્ય જેનાથી જણાય, જેનાથી એકલું સત્ જોવામાં આવે તે જ્ઞાન(શ્લો.૧૪). આને જ શ્રીભગવદ્ગીતા અ.૧૮।૨૦માં સાત્ત્વિક જ્ઞાન કહેલું છે. અને અહીં પણ અ.૨૫।૨૪માં સાત્ત્વિક જ્ઞાન કહેવામાં આવશે. અ.૧૯।૧૫-૧૬માં આને જ વિજ્ઞાન કહેલું છે. આજ વિજ્ઞાન છે, કારણ કે બીજા કોઈ કારણ વિના, માત્ર એકથી જગત્‌નાં ઉત્પત્તિ સ્થિતિ અને પ્રલય થવાનું સમ્ભવતું નથી. તેથી બ્રહ્માથી તણખલાં સુધીના પદાર્થો ત્રણ ગુણવાળા છે, તેઓની ઉત્પત્તિ વગેરે જેનાથી જાણવામાં આવે તે જ વિજ્ઞાન છે એવો નિશ્ચય છે (શ્લો.૧૫). વળી એક ઉત્પન્ન થયેલ કાર્યમાંથી બીજા ઉત્પન્ન થનાર કાર્યમાં જે પ્રવેશ કરે, જે એક જ કારણ કાર્યના આરમ્ભમાં મધ્યમાં અને અન્તમાં રહેલ હોય, અને વળી કાર્યનું પ્રતિસઙ્ક્રમણ અથવા પ્રલય (કારણમાં લય) થાય ત્યારે જે બાકી રહે, તેજ ‘સત્’ પદાર્થ છે, બીજા બધા તો

આવી ચડેલા અથવા માની લીધેલા છે એવું જે જ્ઞાન તે પણ વિજ્ઞાન છે (શ્લો.૧૬). આનું તાત્પર્ય એવું છે કે પદાર્થ માત્ર અઠ્ઠાવીસ તત્ત્વોમાંથી બનેલા છે એવા જ્ઞાનથી, તે બધા ત્રણ ગુણોવાળા છે એવું જ્ઞાન થાય તે વિજ્ઞાન છે. પછી શ્લો.૧૭માં વેદ, પ્રત્યક્ષ, ઈતિહાસ અને અનુમાન એ ચાર પ્રમાણ કહેલાં છે. તેમનાથી જેનો નિશ્ચય થતો નથી એવા વિકલ્પ (ભેદ), વિચારવાન્ પુરુષો કરતા નથી. તેવા ભેદ કરતાં અટકવું એ પ્રમાણ કહેવાનું પ્રયોજન છે. શ્લો ૧૮માં બ્રહ્મા સુધીના સર્વ પદાર્થો નાશવન્ત હોવાનું કહેલ છે. આ એમ જણાવવા કહેલ છે કે તેઓમાં શ્રદ્ધા ન રાખતાં માત્ર બ્રહ્મમાં જ શ્રદ્ધા રાખવી.

પછી આઠમા શ્લોકમાં ઉદ્ધવે ભગવાન્‌ની ભક્તિ સમ્બન્ધી પ્રશ્ન કરેલો, તેનો ઉત્તર શ્લો.૩૯ થી આરમ્ભી કહે છે કે ભક્તિયોગ બારમા અધ્યાયમાં કહેલો, તે બીજું જે કહેલું છે તે બધા કરતાં ઉત્તમ છે. પછી ૨૫-૨૭ સુધીના શ્લોકોથી ભગવાન્ ચિત્ત, ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય અને અણિમા વગેરે સિદ્ધિઓનાં લક્ષણો કહે છે. એ પ્રમાણે જ્ઞાનથી આરમ્ભી ઐશ્વર્ય સુધીના સ્વરૂપનો નિર્ણય સર્વ ઋષિઓની હાજરીમાં ભીષ્મે નિશ્ચયપૂર્વક કહેલ. તેથી એમ જણાવ્યું છે કે જેમને માયામય કહેલા છે, તેમનાથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તે માટે તેમને તેવા કહેલા છે. જ્યારે ગુણવાળા પદાર્થની તૃષ્ણા ન રહે તેટલો વૈરાગ્ય થાય, ત્યારે તે બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરવામાં અનુકૂળ થતો હોવાથી ભક્તિમાં ઉપયોગી થાય છે. પછી શ્લો.૨૮-૫૪ સુધીમાં ઉદ્ધવના પ્રશ્નથી ભગવાન્ તેને યમ વગેરેનું સ્વરૂપ જણાવે છે, તે પણ મુખ્ય વિજ્ઞાનના અઙ્ગ તરીકે જણાવેલ છે. તેથી બન્ને પ્રકારનું જ્ઞાન ભક્તિનું અઙ્ગ છે તેવો નિર્ણય થાય છે૭૯-૮૦।।

વગેરે વાક્યોમાં જે 'હું' કહેલ છે તે ભગવાને ધારણ કરેલ મનુષ્યદેહના સમ્બન્ધમાં કહેલું નથી, પરન્તુ આત્માના સમ્બન્ધમાં કહેલું છે. તેથી નટની પેઠે ભગવાન્ પોતે ધારણ કરેલા મનુષ્યદેહમાં "આ હું છું" એવું જે નાટ્ય દેખાડતા અને ખોટો દેખાવ કરતા, તેનો તેમણે દેવોની પ્રાર્થનાથી ત્યાગ કર્યો. ભગવાને એ દેહ; દેવો માટે જ ધારણ કરેલ. તેવી જ રીતે તેમની પ્રાર્થનાથી જ તે નાટ્યનો ત્યાગ કર્યો૯૯

મનુષ્યદેહ ધારણ કરી ભૂમિ ઉપર ભગવાન્ ત્રણ પ્રયોજનથી પ્રકટ થયેલા, ૧.પોતાની ઈચ્છા ૨.પૃથ્વીનો ભાર વધેલ તે દૂર કરવો અને ૩.જેમનો તેમણે ઉદ્ધાર કર્યો તેમનામાં દેવભાવ હતો. દૈવીસૃષ્ટિનો ઉદ્ધાર કરવો અને પછી તેઓને પોતાનાં પદની પ્રાપ્તિ કરાવવી એ ત્રીજું પ્રયોજન થયું. ભગવાન્ પોતે પણ આ પ્રયોજનો પૂર્ણ થતાં દેવોની પ્રાર્થનાથી ધારણ કરેલ મનુષ્ય દેહનો ત્યાગ કરી, પોતાના ધામમાં પોતાની ઈચ્છાથી જ પધાર્યા.

અધ્યાય ૩૦:
ઈશ્વરની મમતા નાટ્યના ત્યાગરૂપ મુક્તિઃભગવાને જે પ્રકારે નાટ્ય કરેલું તે પ્રકારે શુક કથા કહે છે. તેથી પરીક્ષિતને ભ્રમ થયો કે શ્રીકૃષ્ણ પણ મારા જેવા જીવ જ છે. તેથી તેણે શુકને પ્રશ્ન કર્યો કે ભગવાને દેહનો ત્યાગ કેવી રીતે કર્યો? (શ્લો.૨)૧૦૧

શુકની કથાનું તાત્પર્ય પરીક્ષિતે જાણેલું ન હોવાથી જ તેને એવો ભ્રમ થયો અને તેણે એવો પ્રશ્ન કરેલ. તેથી પોતે કરેલી કથાનું તાત્પર્ય જણાવતાં શુક તેને જણાવે છે કે ભગવાને જે કરેલું તે પોતાની ઈચ્છાથી જ કરેલ.

ભૂમિ ઉપર જે ઉત્પાતો થયા, ખરાબ સ્થિતિ થવાની છે એમ સૂચવનારાં જે ચિન્હો થયાં, તે પણ ભગવાન્‌ની તિરોહિત થવાની ઈચ્છાથી જ થયેલાં. કારણ કે કાલ સેવકના સ્વરૂપથી ભ્રષ્ટ થવાનો હોઈ, અધિકાર (ભગવાન્‌ને)પાછો સોંપી દઈ, તેણે પોતાની મૂલ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી. તેથી ભૂમિ ઉપર ઉત્પાતો થયા।।૧૦૨-૧૦૨।।

આ સર્વ ભગવાન્‌ની ઈચ્છાથી જ થતું હતું. ભગવાને તે સર્વ પહેલેથી જ કરી રાખેલું. તેથી સત્યવક્તા (કારિકા ૧૦૩ માં 'સત્યવાન્' બદલે 'સત્યવાક્' પાઠ હોવો જોઈએ, એમ જણાય છે.) ભગવાને કહેલું કે આનો ઉપાય નથી, બ્રાહ્મણોનો શાપ ઉલ્લઙ્ઘન થઈ ન શકે તેવો છે (શ્લો.૫). ભગવાન્‌ની પોતાની જ ઈચ્છા યાદવકુલનો નાશ કરવાની હોવાથી તે ઉલ્લઙ્ઘન થઈ શકે નહિ તેવો હતો. ભગવાન્‌ની તેવી ઈચ્છાને લીધે દેશ પણ ગુણહીન થયો. દ્વારકા મુક્તિના ધામરૂપ હોઈ પરમ કલ્યાણ પ્રાપ્ત કરાવનારી હોવા છતાં, તેવી ન રહી, કાલને લીધે ગૌણ (ગુણરહિત) થઈ૧૦૨।।-૧૦૩।।

તેથી ભગવાને સ્ત્રીઓ વગેરેને શઙ્ખોદ્ધાર મોકલવા કહ્યું, અને પોતે યાદવોને લઈ પ્રભાસ પધાર્યા (શ્લો.૬), કારણ કે કાલ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે નાશ કરવાનું કાર્ય કરવા આવતો હોવાથી, તે આવે ત્યારે સ્ત્રીઓ અને બાલકો દ્વારકામાં રહે તો તેઓનો નાશ થાય, અને તેથી અધર્મ થાય. વળી દ્વારકા પણ સમુદ્રમાં ડૂબી જઈ નાશ પામવાની હતી૧૦૩।।-૧૦૪।।

યાદવોએ ભગવાન્‌નું જ ભૂમિનો ભાર ઉતારવાનું કાર્ય કરેલ. તેથી તેમને મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવવી જોઈએ અને પોતાના સ્થાનની જ પ્રાપ્તિ કરાવવી જોઈએ, તેમાં કાંઈ સંશય ન હતો. તેથી તેમને મુક્તિ અને પોતાનાં સ્થાનની પ્રાપ્તિ થાય તે માટે ભગવાન્ તેમને પોતાની સાથે જ પ્રભાસ લઈ ગયા, એમ ''આપણે પ્રભાસ જઈશું'' એમ શ્લો.૬માં કહેલ હોવાથી જણાય છે.

શ્રીધરે અ.૬।૩૫ ના વ્યાખ્યાનમાં કહેલું છે કેઃ''આ યાદવો દેવના અંશો હોઈ અધિકારી થવા યોગ્ય હતા, અને તરત મુક્તિ પામવા યોગ્ય ન હતા'' તે યોગ્ય નથી. બ્રાહ્મણોનો શાપ ઉલ્લઙ્ઘન થઈ ન શકે તેવો હોવાથી, મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં તે યાદવોને નડે નહિ તે માટે, ''ત્યાં પ્રભાસમાં સ્નાન કરી પવિત્ર થઈ ઉપવાસ કરી...'' (શ્લો.૭-૯) વગેરે સાધનો કરવાનું ભગવાને યાદવોને કહેલ છે, (કારિકા ૧૦૬માં 'નિવૃત્ત્યર્થમુક્તં'પાઠ હોવાનું જણાય છે) અને તે પ્રમાણે સાધનો તેમની પાસે કરાવેલાં છે (શ્લો.૧૧).

''બ્રહ્મરૂપ સરસ્વતી જ્યાં વહે છે તેવાં સ્થાન (પ્રભાસ)માં મુક્તિ ન થાય'' એવી શઙ્કા પણ અ.૬।૩૬માં ચન્દ્રનો વૃત્તાન્ત કહી, તેથી ખોટી ઠરાવી છે, કારણ કે પ્રભાસમાં સ્નાન કરવાથી ચન્દ્રનાં પાપનો નાશ થયાનું અને પહેલાનું સ્વરૂપ તેને પ્રાપ્ત થયાનું કહેલું છે. તેથી યાદવોને પણ તેમની સેવાનું ફલ પ્રાપ્ત કરવામાં જે વિઘ્ન થતું હોય તેનો નાશ થાય તે માટે જ ભગવાન્ તેમને પ્રભાસ લઈ ગયેલા.

વળી યુદ્ધ કરવું એ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ છે. ''ભાઈ પણ ભાઈને હણે એવો ક્ષત્રિયોનો આ ધર્મ પ્રજાપતિએ નિર્માણ કરેલો છે'' ''ધર્મવાળાં યુદ્ધથી બીજું કાંઈ ક્ષત્રિયને કલ્યાણકારક નથી'' (ભગ.ગીતા૨।૩૧) વગેરે વાક્યો યુદ્ધ ક્ષત્રિયોનો ધર્મ હોવાનું તથા મુક્તિનું સાધન હોવાનું જણાવે છે. તેથી તેઓને મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય તે માટે ભગવાન્‌નો છઠ્ઠો ગુણ વૈરાગ્ય પ્રકટ થયો. તેણે યાદવોને મૂઢ બનાવી સગપણ ભૂલાવી તેમનાં વૈરાગ્યને દૃઢ કર્યું. તેથી મુક્તિમાં નડતો દોષ દૂર કરવા જ ભગવાને તેમ કરાવેલ હોવાથી, બ્રાહ્મણોનો શાપ પણ, જેઓ ભગવાન્‌નો આ અભિપ્રાય જાણતા નથી તેઓને જ, જુદા પ્રયોજનથી થયેલ હોવાનું ભાસે છે. વળી શાપ આપનાર બ્રાહ્મણોને ''ભગવાન્‌નો મત જાણનારા'' (૩।૩।૨૪) કહ્યા, તેથી પણ એમ જણાય છે કે તેઓ પણ ભગવાન્‌નો આવો અભિપ્રાય જાણતા હતા.

વળી મુક્તિ આપવી હોય ત્યારે તેનાં સાધનરૂપ ઉપાય કરાવવા જોઈએ, અને તે ઉપાયો દેહને દુઃખ કરાવનારા હોવાથી કૃપાથી જ કાયાને દુઃખ ન થાય તેવું યુદ્ધરૂપ સાધન કરવાની ભગવાને યાદવોનાં ચિત્તમાં પ્રેરણા કરી. તેથી આવો પ્રકાર દર્શાવી કૃપાથી જ ભગવાને આ લીલા કરી છે, છતાં આસુરી જીવોને તેથી મોહ થાય છે. તેથી છઠ્ઠા સ્કન્ધના નિબન્ધમાં

કારિકા ૯૮માં કહેલું છે કેઃ‘‘બધી લીલાઓનો પુષ્ટિમાં પ્રવેશ થાય છે, એવી મારી માન્યતા છે’’ તે આ પ્રસઙ્ગમાં પણ નિઃશઙ્ક પ્રકારે સિદ્ધ થાય છે. આવું જ બીજી લીલાઓના સમ્બન્ધમાં પણ જાણવું૧૦૪।।-૧૦૬

બલભદ્રનો દેહ સત્ત્વરૂપ હોવાનું, પહેલા સ્કન્ધના નિબન્ધમાં કારિકા ૬૩માં તે ભગવાન્‌ના આવેશવાળા હોવાનું જણાવ્યું ત્યાં ‘રોહિણીનન્દન’ તેમને કહ્યા તેથી જણાવેલું છે. તેથી અહીં શ્લો.૨૬માં ‘‘તેમણે મનુષ્યના દેહનો ત્યાગ કર્યો’’ એમ કહેલું છે, ત્યાં એ સત્ત્વરૂપ દેહનો ત્યાગ કર્યાનું કહેલ છે એમ જાણવું, પરન્તુ તેમના સ્વાભાવિક દેહનો ત્યાગ કરેલ હોવાનું કહેલ નથી. (‘રોહિણીનન્દન’ ને આવેશવાળા કહ્યા, ત્યાં પ્રદ્યુમ્ન તથા અનિરુદ્ધ ને પણ તેવા જણાવેલા હોવાથી અહીં જે બલભદ્રના સમ્બન્ધમાં કહ્યું, તે પ્રદ્યુમ્ન તથા અનિરુદ્ધ ના સમ્બન્ધમાં પણ કહેલ હોવાનું જણાય છે.)૧૦૬।।

જરા (ઘડપણ)ના અભિમાનવાળો દેવ (શરીરમાં કરચલીઓ પાડવી, ધોળા કેશ કરવા વગેરે રૂપ) પોતાનું કાર્ય કરી, લોકમાં પ્રસિદ્ધ થયેલ છે. તે પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી; પશુ પક્ષી તથા જનાવરો માં આસક્તિ રાખી પારધિ થઈ વનમાં ફરતો હતો. તેણે બ્રાહ્મણોના શાપરૂપ જે મુસલનું લોઢું આધિભૌતિક અક્ષરના અંશવાળું હતું, તેનો ભગવાન્ શ્રીકૃષ્ણના ચરણરૂપ આધિદૈવિક અક્ષર સાથે સમ્બન્ધ કરાવ્યો (શ્લો.૩૩). તે સમયે આધિદૈવિક અક્ષરરૂપ ભગવાન્‌ના ચરણે આધિભૌતિક પ્રકારે હરણના જેવો પોતાનો આકાર કરેલો. ‘‘બ્રહ્મ કાળાં હરણની ચામડીરૂપ છે’’ એ શ્રુતિ પ્રમાણે ભગવાન્‌ના ચરણે પોતાનો તેવો આકાર કરેલો.

શ્લો.૨૫માં સર્વ યાદવકુળનો નાશ થયાનું કહેલ છે. નૈય્યાયિકો જેવો ધ્વંસ (અત્યન્ત નાશ) થયાનું માને છે, તેવો આ નાશ નથી, પરન્તુ પોતાનાં કારણમાં પોતાનો લય થવારૂપ આ વિનાશ છે. કપિલે કાર્યનો કારણની અંદર પ્રવેશ કરતાં હોવાનું કહેલ છે, તેવો આ નાશ છે. કારણ કે પુરાણમાં જે કાર્યો પાછાં પોતાનાં કારણમાં પ્રવેશ કરતાં હોવાનું કહેલ છે, તે સિદ્ધાન્ત સત્કાર્યવાદમાં સ્વીકારેલો છે. તેથી ભગવાન્ જે ક્રમે જગત્‌ને પોતામાંથી બહાર કાઢે છે, તે જ ક્રમે તે બહાર રહેલાં જગત્‌નો પાછો પોતાની અંદર સમાવેશ કરાવે છે, તેને જ અહીં નાશ કહેલો છે૧૦૬।।-૧૧૦

અધ્યાય ૩૧ઃ

પછી ભગવાને પોતાની સર્વ તરફ પોતાને ઢાંકી દેનાર અગ્નિ પ્રકટ કર્યો અને તે અગ્નિની અંદર પોતે તિરોહિત થયા, એટલે પરમાત્મા તરીકે તે અગ્નિમાં રહ્યા અને બહારથી અદશ્ય થયા (શ્લો.૬). પછી તે વીજળી જેવા અગ્નિનો તિરોભાવ કરાવવાનો નિશ્ચય કરી પોતે એક ક્ષણ તેમાં રહ્યા. ભગવાન્‌નું સ્વરૂપ નિત્ય છે અને ભગવાન્ તિરોહિત થાય ત્યારે (અદશ્ય થવા છતાં) પણ તે રહે છે, એમ અ.૩૦।૨૮-૩૨ વડે તેમનાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરી જણાવેલ છે. જો આ શ્લોકોથી તેમ જણાવવાનું પ્રયોજન ન હોય, તો આ શ્લોકોમાં ભગવાન્‌નાં સ્વરૂપનું વર્ણન કરેલું છે તે નિરર્થક થાય. તેથી જ ‘ઇચ્છાથી શરીરવાળા’ એવું ભગવાન્‌નું વિશેષણ અ.૩૦।૪૦માં કહેલું છે૧૧૧-૧૧૧।।

ભગવાન્ એ પ્રમાણે વિજળી જેવા અગ્નિમાં એક ક્ષણ રહ્યા, ત્યારે બ્રહ્મા વગેરે દેવો ત્યાં આવેલા. તેઓને એવો ભ્રમ થયો કેઃ‘‘આ સગુણ વિષ્ણુ જ છે અને હવે વિમાનથી વૈકુણ્ઠમાં પધારશે.’’ ભગવાને આ સમયે પોતાના નેત્રો બંધ કરેલા (અ.૩૧।૫). સર્વને જ્ઞાનશક્તિ આપનારાં ભગવાન્‌નાં નેત્રો બંધ થતાં, બ્રહ્મા વગેરે દેવોની પણ જ્ઞાનશક્તિનો તિરોભાવ થયો, તેથી ‘‘શ્રીકૃષ્ણ સગુણ વિષ્ણુ જ છે’’ એવો તેઓને ભ્રમ થયો. વળી તેઓએ એવી પ્રાર્થના કરેલી કેઃ‘‘લોકસહિત અમો લોકપાલોનું રક્ષણ કરો’’ (અ.૬।૨૭) અને ભગવાને તેમને એવો ઉત્તર આપેલ કેઃ‘‘હે દોષરહિત બ્રહ્મા! આ યાદવકુલના નાશ માટે હું તમારા ભવનમાં આવીશ’’ (અ.૬।૩૧). ભગવાન્ તો ગુણોથી પર હોઈ અક્ષરબ્રહ્મમાં સદા રહેલા જ છે અને માયાનો પડદો દૂર કરી ઇચ્છેલા સ્થળે પ્રકટ થાય છે, એટલે ક્યાંય જવાનું રહેતું નથી. તેમણે બ્રહ્માને ‘‘હું તમારા ભવનમાં આવીશ’’ એમ જે કહેલું તે તો પ્રભાસમાં બ્રહ્મરૂપ સરસ્વતી વહેતી હોવાથી તે બ્રહ્મરૂપ સ્થાનમાં પોતે પ્રકટ થવાના છે એવા અર્થમાં કહેલું. અ.૬।૩૧માં ‘એતદન્તે’ એમ જે ‘અન્તે’ શબ્દ સાતમી વિભક્તિમાં યોજેલ

છે, તે ''ચર્મણિ દ્વિપિનં હન્તિ'' (ચામડાં માટે દીપડાને હણે છે) એ વાક્યમાં જેમ 'ચર્મણિ' શબ્દ ચોથી વિભક્તિનાં અર્થવાળો સાતમી વિભક્તિમાં યોજેલો છે, તેવી રીતે ચોથી વિભક્તિના અર્થવાળો છે. તેથી 'એતદન્તે'નો અર્થ ''આ પ્રયોજન માટે'' થાય છે. તેથી ''યાદવકુલનો નાશ કરવા પ્રભાસ; જ્યાં બ્રહ્મરૂપ સરસ્વતી વહે છે ત્યાં, હું આવીશ'' એવો એ વાક્યનો અર્થ છે. બ્રહ્મા તો સમજ્યા કે હવે યાદવકુલનો નાશ થયેલ હોવાથી ભગવાન્ તેમણે અ.૬।૩૧માં કહેલ તે પ્રમાણે મારા ધામમાં પધારશે. તેથી તેમને એવો ભ્રમ થયો કે ભગવાન્ હવે વિમાનમાં વિરાજી વૈકુણ્ઠ પધારશે. ત્યારે ''હવે આપણે શ્રીકૃષ્ણને મોટા ઉત્સવપૂર્વક પોત-પોતાનાં મંદિર(ધામે) લઈ જઈશું'' એમ દેવોએ વિચાર્યું, પરન્તુ તેવું કાંઈ થયું નહિ. વિમાન વિના ભગવાન્ સદેહે પધારી ગયા, તેનું દેવોને ધ્યાન પણ ન રહ્યું, તેથી દેવોને પણ આ વિષયમાં વિસ્મય થયો૧૧૧।।-૧૧૩।।

જય અને વિજય એ બે જેમ વિષ્ણુલોક (વૈકુણ્ઠ)માંથી ભૂતલ ઉપર અવતરેલા, તેવી રીતે દારૂક પણ વિષ્ણુલોકમાંથી આવેલો (જુઓ ૧૦।૪૭।૧૧). તેણે અહીં સાલોક્ય (ભગવાન્ સાથે સમાન સ્થલમાં રહેવારૂપ) અને સામીપ્ય (ભગવાન્‌ની સમીપ રહેવારૂપ) મુક્તિનો અનુભવ કર્યો અને હવે સાયુજ્યરૂપ ઉત્તમ મુક્તિ પ્રાપ્ત કરી રથ સાથે જ્યાંથી આવેલ ત્યાં પહોંચી ગયો (અ.૩૦।૪૪-૪૯). તે તો ભક્ત જ હતો૧૧૩।।-૧૧૪।।

રુક્મિણીએ ૧૦।૫૭।૩૪માં પોતે સગુણ હોવાનું કહેલું પરન્તુ બીજા સ્થળે તે મૂલ પ્રકૃતિરૂપ હોવાનું કહેલ છે. તેથી તેનો દેહ બલભદ્રના દેહ પેઠે સત્ત્વરૂપ હતો. બીજી પટરાણીઓ (જેઓમાં રુક્મિણી મુખ્ય હતાં તેઓ) ના દેહ પણ તેવા સત્ત્વરૂપ જ હતા. તેમણે પણ અગ્નિમાં પ્રવેશ કરી બલભદ્રની પેઠે પોતાના મનુષ્યના દેહના ત્યાગ કર્યો (અ.૩૧।૨૦). પરન્તુ પોતાના સ્વાભાવિક દેહનો ત્યાગ કર્યો ન હતો. એવી રીતે સર્વ નાટ્ય અહીં કરેલું છે.

અહીં ભગવાન્‌ની મુખ્ય પત્નીઓએ તે પ્રમાણે કરેલ હોવાનું કહેલ છે, તેથી અષ્ટાવક્રે શાપ આપવાથી જે અવતરી ભગવાન્‌ની પત્ની થયેલી, તેમના સમ્બન્ધમાં આ કહેલું નથી. આનો ભાવાર્થ એવો છે કે માત્ર ભગવાન્ જ ગુણોથી પર છે, તેમના મુખ્ય સેવકો સાત્ત્વિક છે અને શેષ તો રાજસ-તામસ છે. તે બધાના સૂક્ષ્મ દેહોને દશમા સ્કન્ધમાં જણાવેલા પ્રકારે ભગવાને વાસનાસહિત ગુણથી પર બ્રહ્મરૂપ કર્યા અને તેમના સ્થૂલ સગુણ દેહનો ત્યાગ કરાવ્યો. પછી ભાષ્યમાં કહેલા ફલના અધ્યાયમાં જણાવેલા અને વિદ્વન્મણ્ડનમાં કહેલા પ્રકારે તેમના દેહો બ્રહ્મરૂપ હોવાથી આ સર્વ નાટ્ય તેમણે અહીં કરેલું તે વર્ણવેલું છે. આ ગો. શ્રીપુરુષોત્તમલાલજી મહારાજે વિદ્વન્મણ્ડન ઉપરની તેમની 'સુવર્ણસૂત્ર' નામની ટીકાના અન્તે જણાવેલું છે (જુઓ કામવન વિદ્યાવિભાગ તરફથી પ્રસિદ્ધ થયેલ વિદ્વન્મણ્ડન પૃષ્ઠ ૩૪૩થી)૧૧૪।।-૧૧૫

એ પ્રમાણે ચાર પ્રકરણોથી ચાર પ્રકારની મુક્તિ કહી. તે પૈકી, પહેલાં બે પ્રકારની મુક્તિ જીવની મુક્તિ હોવાથી તે સાક્ષાત્ બ્રહ્મનો ધર્મ નથી અને તેથી તેટલા સ્કન્ધનો અર્થ બ્રહ્મ નથી–એવા વિચારથી હવે બીજો મત જણાવે છે. આખા અગિયારમા સ્કન્ધમાં અહન્તા-મમતાના નાશરૂપ એટલે બ્રહ્મના ધર્મરૂપ એક જ મુક્તિ સાધનસહિત કહેલી છે.

પહેલા બે પ્રકરણો (અ.૧-૫ અને ૬-૨૯)માં મુક્તિનાં સાધન કહેલ છે, કારણ કે સાધન વિના મુક્તિ પ્રાપ્ત ન થાય. તેનાં સાધન ૧.ભક્તિ અને ૨.ભેગા મળેલા કર્મ અને જ્ઞાન; એ બે છે, અને પહેલાં બે પ્રકરણોથી સાક્ષાત્ અથવા પરમ્પરાથી કહેલાં છે. પછી બાલકો સહેલાઈથી સમજી શકે તે માટે મમતાના અને અહન્તાના નાશનું નાટ્ય દર્શાવેલું છે. તેથી અ.૧૧।૧ વગેરે વાક્યો ઉપરથી એમ જણાય છે કે કણ્ઠમાં મણિ હોય છતાં તેનું વિસ્મરણ થવાથી તે દેખાય નહિ અને પાછળથી સ્મરણ થતાં તે જોવામાં આવે, તેવી મુક્તિ છે. તેથી જીવના પણ બંધ અને મોક્ષ માયિક જ છે એમ જણાવતા અહન્તા અને મમતા નો નાશ જ મુક્તિનાં સાધનમાં પરિણમતો હોવાથી અહન્તા અને મમતા નો નાશ જ મોક્ષ છે. બ્રહ્મ (ભગવાન્)ને તો અહન્તા અને મમતા હોતાં પણ નથી, તેથી માયિક અહન્તા-મમતા દેખાડી, તેના

નાશનું નાટ્ય કરી, ભગવાન્ મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રકાર દર્શાવે છે, કારણ કે ભગવાન્ 'કેશવ' હોઈ ઉત્પન્ન કરનાર 'ક'-બ્રહ્માને અને ઉપદેશ કરનાર 'ઈશ'-શઙ્કરને પણ 'વ'-બ્રહ્માનન્દરૂપ ફલ આપનારા છે. તેથી અહીં ભગવાને ઉપદેશરૂપ લીલાને સાધન જણાવી, ભક્તિ વગેરે કરવાનાં કાર્ય જણાવી, અહન્તા અને મમતા ના નાશરૂપ ફલ જણાવ્યું. તેથી આ મુક્તિ પણ પ્રલયરૂપ હોઈ બ્રહ્મનું લક્ષણ છે.

''આ લીલાથી ભગવાન્ અસુરોને મોહ ઉત્પન્ન કરે છે, તેથી આ લીલાનું તે જ તાત્પર્ય હશે'' એવી શઙ્કા ન રહે તે માટે આ ભગવાન્નું ગૂઢ ચરિત્ર છે એવું તેનું વર્ણન કરેલું છે. અને આ લીલાનું સ્વરૂપ જેનાં હૃદયમાં ઉતરે તેને ભગવાન્ની પ્રાપ્તિ થાય છે, એવું તેનું ફલ કહેલું છે (અ.૩૧।૨૭-૨૮)૧૧૬-૧૧૮